

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-інститут соціально-гуманітарного менеджменту
Кафедра української мови і літератури

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему «Жіночі образи у творчості Володимира Лиса:
посттоталітарна інтерпретація»

Здобувачки вищої освіти
за другим (магістерським) рівнем
2-го року навчання групи МУф-61
спеціальності 035 «Філологія»
освітньо-професійної програми
«Українська мова і література»
Анталовської Інни Юріївни

Керівник – доктор філологічних наук,
доцент катедри української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»
Пухонська Оксана Ярославівна
Рецензент – кандидат філологічних наук,
доцент катедри української літератури
Рівненського державного гуманітарного університету
Кирильчук Олександр Миколайович

Острог, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ПОСТТОТАЛІТАРНА РЕЦЕПЦІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	7
1.1 Літературне осмислення тоталітарного досвіду	7
1.2 Гендерне питання у посттоталітарних студіях: трактування жіночих образів у літературі.....	14
ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ	22
РОЗДІЛ II. ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ ...	25
2.1 Посттоталітарне прочитання місць пам'яті як середовищ впливу на особистість.....	25
2.2 Літературна рецепція жінки у тоталітарному й посттоталітарному суспільстві: вплив та опір	39
ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ	50
РОЗДІЛ III. ВНУТРІШНІ ІНТЕНЦІЇ ЖІНКИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОЦЕС САМОСТАНОВЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖУВАНИХ ТЕКСТІВ.....	53
3.1 Літературне осмислення тоталітарного досвіду матері.....	53
3.2 Самоідентичність жінки у тоталітарній дійсності	65
3.3 Мотиви збереження пам'яті та зречення від неї у посттоталітарному дискурсі літератури	74
ВИСНОВКИ ДО III РОЗДІЛУ	83
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	90

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасне українське суспільство, що живе у період постпам'яті, досі перебуває у пошуках власної ідентичності. Роки тоталітарного терору до сьогодні впливають на соціум, який, ще не змігши опанувати травматичний досвід минулого, зіштовхується із новими небезпеками. Сфальсифікована в радянський період історія лише посилює культурну та національну стагнацію українського суспільства. Це стає причиною пошуків іншого джерела осмислення минулого.

Українська література 2000-х активно звертається до джерел уцілілої пам'яті, створюючи альтернативне трактування пережитого та даючи можливість переосмислити його сьогодні. Перша та Друга світові війни, голодомори, ГУЛАГ, революції та національно-визвольні змагання, численні репресії – усі ці непроговорені травми минулого є водночас його «білими плямами», травматичний характер яких потребує ґрунтового пропрацювання задля уникнення повторної травматизації. Літературна наративізація стає способом проговорення тоталітарного досвіду та окресленням його впливу на сучасне українське суспільство, здійснюючи ревізію пам'яті.

Попри численні дослідження наслідків тоталітарного досвіду ХХ століття у сучасності, поза увагою науковців часто залишається гендерне питання. Зокрема, посттоталітарні студії досить побіжно звертаються до проблеми місця і ролі жінки в радянському суспільстві.

Основними студіями, що почасти досліджують цю тему, стали праці В. Агеєвої [1], Т. Гундорової [13], О. Кісь [22], М. Крупки [25], Я. Поліщука [46], О. Юрчук [66]. Особливої уваги заслуговує монографія О. Пухонської «Літературний вимір пам'яті» [49], у якій вперше звернено увагу на жінку як носія зціленої пам'яті, яка вироджує тоталітарну травму не лише власну, а й усієї нації. Втім, комплексного дослідження впливу тоталітарного режим на становлення жіночої особистості та виокремлення її ролі у процесі реінкарнації пам'яті все ж немає, що і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Важливими літературними текстами сучасності у контексті порушеної проблеми стають романи В. Лиса «Країна гіркої ніжності» [32] та «Соло для Соломії» [33]. Вибір текстів зумовлено тим, що автор, описуючи три покоління жіноцтва, не лише порушує тему жіночого голосу, а й апелює до пам'яті роду, що дозволяє простежити вплив тоталітаризму як на покоління, яке безпосередньо пізнало суть тоталітарної системи, так і на їхніх нащадків та сучасне суспільство загалом.

Об'єкт дослідження – романи сучасного українського письменника В. Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії».

Предмет дослідження – посттоталітарна інтерпретація жіночих образів у зазначених текстах.

Мета кваліфікаційної роботи – цілісна характеристика жіночих образів у часі тоталітарного панування крізь призму посттоталітарних досліджень.

Окреслена мета передбачає реалізацію таких **завдань**:

- з'ясувати літературознавче й літературне осмислення тоталітарного досвіду;
- проаналізувати становлення жіночих образів у сучасних художніх текстах крізь призму гендерного питання у посттоталітарних студіях;
- визначити вплив зовнішніх чинників на формування образу жінки;
- схарактеризувати значення самоідентичності жінки у радянській дійсності;
- дослідити літературне осмислення тоталітарного досвіду матері;
- з'ясувати мотиви збереження пам'яті та відречення від неї у посттоталітарному дискурсі.

Методологічну й теоретичну основу роботи складають дослідження зарубіжних та українських науковців, які досліджують тему пам'яті, зокрема праці Х. Арендт [4], А. Ассман [6], П. Нора [38], П. Рікера [74], Е. Сміта [57], Е. Томпсон [59]. Ґрунтовними матеріалами для осмислення гендерної проблематики стали напрацювання Симони де Бовуар [55], О. Кісь [22], О. Лабур [29], Н. Лавриненко [30], С. Оксамитної [41], К. Сільман [54], Ю. Терещенко

[58]. Для окреслення проблеми впливу на особистість до уваги було взято окремі праці Ф. Гаєка [62], М. Поллака [48], В. Франкла [60]. Для розуміння проблеми жінки у тоталітарній системі опрацьовано дослідження В. Агеєвої [1], Н. Зборовської [19], І. Корольової [24], О. Маланчук-Рибак [34], Я. Поліщука [47], О. Пухонської [49], О. Юрчук [66].

Методи дослідження. З метою розуміння взаємозв'язку історичних та культурних подій із творами літератури у роботі використано *культурно-історичний метод*. *Гендерний аналіз* допоміг простежити особливості існування жінок у тоталітарному просторі. *Постколоніальна критика* стала засобом осмислення проблеми національної ідентичності. Дослідження просторових аспектів впливу на індивідуальну пам'ять зумовило використання *геопоетичного підходу*. Важливим стало використання *архетипної критики* для інтерпретації жіночих образів крізь призму колективних та індивідуальних поглядів. Завдяки *описовому методу* вдалося сформуванати цілісну картину впливу тоталітарного досвіду на образ жінки.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає в тому, що вперше в українському літературознавстві здійснено посттоталітарну інтерпретацію жіночих образів у творах В. Лиса; описано особливості впливу тоталітаризму на становлення жіночої особистості; створено нову класифікацію місць пам'яті у контексті посттоталітарного дискурсу; з'ясовано роль материнства у збереженні особистої на національної ідентичності.

Практичне значення одержаних результатів. Результати роботи можна використати для подальших досліджень під час вивчення сучасної української літератури в закладах вищої освіти, для наукових досліджень студентів і старшокласників, у царині студій пам'яті, а також під час розроблення та читання окремих спецкурсів.

Апробація результатів дослідження. Практичні результати дослідження у формі доповідей виголошено на Міжнародній науковій конференції молодих українців і дослідників слов'янознавства, організованій кафедрою україністики Варшавського університету (м. Варшава, 16 листопада 2020 р.), Міжнародній

науковій конференції молодих українців і дослідників слов'янознавства (м. Варшава, 31 травня 2021 р.), V Всеукраїнській науково-практичній онлайн конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (м. Київ, 4 листопада 2020 р.), XXVI науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» (м. Острог, 11 травня 2021 р.), Наукових читаннях молодих дослідників, приурочених до Міжнародного дня слов'янської писемності й культури (м. Кривий Ріг, 18 травня 2021 р.), VI Всеукраїнській науково-практичній онлайн конференції студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених «Актуальні проблеми літературознавства та мовознавства» (м. Київ, 18 листопада 2021 р.). Також на основі доповіді на конференції у Варшавському університеті (16 листопада 2020 р.) подано до друку статтю «Літературний образ сильної жінки в горнилі подій ХХ сторіччя (за романами «Маруся», «Розколоте небо», «Лицарі любові і надії», «Соло для Соломії»)» до колективної монографії «Młoda Ukrainistyka». Прийняття публікації до друку засвідчує довідка.

Публікації. Окремі аспекти дослідження також викладено у трьох публікаціях. Зокрема, опубліковано статті у 12 випуску збірнику «Студентські наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гуманітарні науки»» [27] та у 2 томі збірнику «Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність: матеріали I Міжнародної наукової конференції [3]. Також опубліковано доповідь у 2 томі збірнику «Динаміка, рух та розвиток сучасної науки: матеріали I міжнародної студентської наукової конференції» [26].

Структура. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури, який містить 77 позицій. Загальний обсяг роботи – 97 сторінок, з яких 87 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ І. ПОСТТОТАЛІТАРНА РЕЦЕПЦІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1.1 Літературне осмислення тоталітарного досвіду

Із позиції людини ХХІ століття, особливо такої, свідомість якої формувалася вже власне після 2000 року, ХХ сторіччя видається камінною брилою, що, зірвавшись із рук Сізіфа, нестримно промчалася всією Європою, змिताючи на своєму шляху і самого титана, й усі його зусилля. Міфологічне прочитання історії часом розкриває парадоксальні виміри розуміння того, що насправді із нами відбувається чи відбулося. Бо за метафорою сізіфової непосильної праці вбачаємо усі попередні здобутки світової цивілізації, якими нещадно прокотилася брила тоталітаризмів, залишивши нам zdeформovanу візію минулого, яке по клаптиках збираємо в просторах уцілілої пам'яті, адже живемо ми саме в «епоху всесвітнього торжества пам'яті» [38, с. 114]. Через репресивну політику тоталітаризму, зокрема як таку, що спричинила деконструкцію пам'яті і свідомості загалом, спостерігаємо й докорінну зміну суспільного мислення, що у випадку українського суспільства є досить гострою проблемою практично до сьогодні, коли одна частина населення країни відстоює демократичні цінності, а інша живе непозбувною тугою за минулим, ідеалізований образ якого стійко прищепили політикою радянського режиму.

Сучасна українська література, звертаючись до тоталітарного досвіду минулого, намагається окреслити його вплив на теперішнє становище українського суспільства, а також здійснити художню ревізію пам'яті. Враховуючи, що свого часу підтримку тоталітарної ідеології трактували покликанням мистецтва, важливість її викриття крізь призму художньої наративізації набуває додаткового сенсу. За словами О. Пухонської, сьогодні українська література демонструє подвійну поставу супроти тоталітарного минулого, адже в ній ми прочитуємо стійкий протест проти соцреалістичної спадщини і zarazом сучасне українське письменство вдається до ревізії наслідків культурної стагнації, спровокованої досвідом багатолітнього терору [49,

с. 64-65]. Саме тому звернення до тоталітарної травми у художньому тексті стає способом розуміння не лише власного минулого, але і його наслідків у сьогоденні.

Становлення тоталітаризму як панівної ідеології сягає 20-30 років ХХ сторіччя, коли Європа відчуває кризу повоєння. На зміну старим ідеалам не встигли утвердитися нові позиції, дозволяючи тоталітарній системі стати провідною ідеєю для колоніальних суспільств. Вперше термін використовує італійський політик Дж. Амендоло у 1923 році, а вже 1925 року Б. Муссоліні вживає його у своїй промові, позначаючи ним італійський фашизм як позитивне явище. У Німеччині, Італії, СРСР й окремих країнах Азії та Латинської Америки утверджуються режими, що мають низку тоталітарних ознак, серед яких, за Р. Ароном, такі: одна партія отримує монопольне право на політичну діяльність; ідеологія цієї партії має статус єдиного авторитету, а згодом – офіційної державної істини; для розповсюдження офіційної істини держава наділяє себе винятковим правом на силовий вплив та засоби переконання; відбувається політизація, ідеологізація будь-яких можливих проступків окремої людини і її терор тощо [5, с. 230-231].

З вищевказаних ознак зрозуміло, що тоталітарна ідеологія посягає не лише на контроль суспільства, а й на свободу особистості, нівелюючи її. У таких умовах унеможлиблювалося становлення людини як індивіда і відбувалася тотальна масовізація соціуму. Ця тема стала приводом для дослідницьких пошуків Х. Арендт [4], результатом чого виокремлюємо працю «Витоки тоталітаризму». ХХ століття дослідниця означає століттям мас, а тоталітаризм називає «патологією» суспільства, що веде до самознищення. Цікавою у цьому контексті стає праця Х. Ортега-і-Гассета «Бунт мас» [42], у якій філософ визначає суспільство єдністю маси і меншості. Останньою він означає частину соціуму з винятковими культурними та соціальними пріоритетами, а масою характеризує пересічне населення. Провівши паралель із дискурсом тоталітаризму, зауважуємо, що вектор погляду на особистість повністю змінюється. Позиція інакшості, притаманна меншості, у тоталітаризмі трактується ворожою і підлягає

знищенню. Єдино можливою умовою існування у суспільстві тоталітарна система визнає приналежність до маси, що, на думку філософа, «стає загальною соціальною ознакою людини без індивідуальності, безликої, такої, що нічим не відрізняється від інших»[50с. 123].

Утім, якщо Х. Арендт та Х. Ортега-і-Гассет масовізацію соціуму тоталітарним режимом розглядають крізь призму соціальних та історичних подій, то Е. Фромм [61] звертається до тоталітарної системи у контексті особистісного впливу. У своїй книзі «Втеча від свободи» він зазначає, що «на додаток до складних економічних і соціальних умов, які породили фашизм, треба зрозуміти ще одну проблему – людську» [61, с. 11], чим вкотре означає проблему особистості у часі тоталітаризму. Масовізація, створена ідеологією, не лише формує спрощений варіант керування соціумом, а й створює так званий «стадний інстинкт», внаслідок якого людина не відчуває себе індивідом і піддається загальноприйнятим постулатам.

Дж. Орвел, характеризуючи тоталітарний режим, зазначає, що ідеологія забороняла не лише висловлювати власну думку, а й думати поза межами ідеологічних настанов. Тоталітарною системою «нав'язувалася модель поведінки, контролю підлягали навіть емоції» [43, с. 244], себто вона не лише здійснювала контроль, а й посягала на свободу окремих особистостей і, як наслідок, націй. Варто зацентувати, що література як вид мистецтва у таких умовах ставала не лише забороною, але й загальною загрозою. Контроль, установлений над художнім словом, знищував невідгідні системі трактати і поширював твори, в основі яких була пропаганда режиму та возвеличення його вождів. Отже, у часі тоталітарної системи літературу розглядали як черговий засіб впливу на суспільство з метою масовізації. Тим символічнішим стає дослідження тих текстів сучасної української літератури, які викривають суть тоталітарних впливів на соціум, намагаючись здійснити ревізію суспільної пам'яті та відродити особистість.

Із розпадом Радянського Союзу для українського суспільства настає нова епоха, незаперечною характеристикою якої стають пошуки втраченої пам'яті та

права говорити. Тоталітарна ідеологія, що зникла у владному вимірі, продовжувала своє існування у свідомості людей, яким не вдалося подолати комплекс маси. Пострадянська культура стикається із браком пам'яті і неможливості звернення до історії як виразника минулого, адже із розпадом системи, за словами В. Міхаельса, «закінчилася історія» [71, с. 33], що фактично є продовженням міркувань Френсіса Фукуями щодо перетворення світової цивілізації в музей історії. Таку характеристику трактуємо як усвідомлення штучності репрезентованої дійсності і суб'єктивного трактування подій у часі тоталітаризму. Історія і пам'ять радянського минулого стали позначувати різні дійсності. Внаслідок цього особа, що набула травматичного досвіду, потрапляє у когнітивний дисонанс, а звернення у простір пам'яті стає єдиним можливим шляхом до власної самоідентифікації.

Дослідниця К. Дженкінс, замислюючись про минуле, висловлює тезу, що «сучасне розуміння історії передбачає не так необхідність знання про минуле, як роздумування над тим, що воно означає у дискурсі сучасному» [69, с. 80-81]. У контексті посттоталітарних досліджень ця концепція характеризує роль історії у трактуванні сьогодення, апелюючи до тоталітаризму як першопричини стагнації українського суспільства у її культурному, соціальному та національному вимірах.

Зважаючи на значення минулого у часі занепаду тоталітарної системи як панівного режиму і створення нових держав, О. Пухонська окреслила перспективу дослідницьких шляхів, актуальних у посттоталітарній гуманітаристиці, серед яких:

- 1) проблема пам'яті, приреченої на забуття радянською тоталітарною політикою або внаслідок свого травматичного характеру, який провокував перманентний страх повторного проживання травми;
- 2) проблема зцілення ідентичності посттоталітарних суспільств через позбавлення себе травматичного минулого [49, с. 131].

Взаємопов'язаність цих шляхів означаємо абсолютною переоцінкою історичного аспекту, штучне навіювання якого містить потужний вплив у сучасності, а також спричинило потребу її перепрочитання та переосмислення. Художня література, повертаючись до проблем тоталітарного суспільства, стає рефлексією посттоталітарного соціуму, що не зміг подолати травму минулого та намагається знайти шляхи її вродження.

Знаковим стає те, що суспільство, живучи у демократичній і незалежній державі, постійно апелює до зідеалізованого образу тоталітарного устрою як бажаного. У своєму зверненні до минулого соціум, що досі перебуває у категорії безликої маси, віддає перевагу сфальсифікованій історії, означуючи цим брак власної пам'яті. Я. Поліщук зазначав: «...доки в цій країні панує совковий підхід до минулого, який не розрізняє справжніх та удаваних героїв, а також не передбачає морального осуду за зраду, – до тих пір історія мститиме українцям повторенням її ганебних сторінок» [46, с. 19]. Цим автор зауважує як важливість переосмислення минулого з позиції людини ХХІ сторіччя, так і проговорення тоталітарної травми. Окремим аспектом стає не лише апелювання до тоталітарного минулого, а й переоцінка його впливів та наслідків у сучасності.

Посттоталітарне прочитання подій стає способом «усвідомлення ідеологічних перекручувань та реалізації потреби повторного написання, переживання та впізнавання історії» [64, с. 5]. Засобом досягнення цієї мети стають твори сучасної української літератури, які засвідчують як відродження культурної пам'яті, так і прагнення знайти своє місце у сучасності. Літературна інтерпретація стає своєрідною альтернативною історією української нації та способом розвінчування офіційної правди Радянського Союзу. А тому тексти сучасної вітчизняної літератури, звернені до подій тоталітарного минулого, становлять культурний пласт відродження втраченої на просторах тоталітаризму пам'яті.

Посттоталітарні дослідження просторів пам'яті означають звернення до неї у контексті травматизації. Для нашого суспільства це набуває додаткового значення, адже тоталітарне минуле української нації а пріорі пов'язане з травмою.

Сучасний дослідник історичної пам'яті Віталій Огієнко звертає увагу, що травматична подія «знаходиться поза рамками нормального щоденного людського досвіду» [39, с. 229], чим акцентує на її нетиповості для суспільства. Тоталітарна система, яка постійно травматизувала особистість, стає першопричиною набуття травматичного досвіду, що безпосередньо загрожує як самоосмисленню окремих індивідів, так і націєтворенню загалом. Набутий завдяки травмі досвід змінює спосіб мислення людини, її сприйняття навколишнього світу й уявлення про минулі та майбутні події. Особа, що має травматичний досвід, постійно звертається до нього у своїх спогадах, що, за умови життя у проєкції *homo soveticus*, призводить до нової травматизації. Непропрацьована травма стає «каменем спотикання» [50, с. 207] на шляху до самоусвідомлення. Тексти сучасної української літератури стають способом інтерпретації тоталітарних подій, а відтак – спробою переосмислення минулого задля можливості творити нову модель існування у культурному, особистому та національному аспектах.

О. Пухонська, досліджуючи цю проблему, виокремлює три взаємопов'язані чинники травми минулого: травматичні події, травматичний досвід та травматичний спогад. За її словами, «саме така послідовність визначає специфіку травми, її впливу на індивіда, групу чи цілий соціум та її місце в дискурсі пам'яті як соціального явища» [50, с. 73]. Зауважмо, що звернення до цих чинників дозволяє не лише простежити момент травматизації, а й звернути увагу на спосіб повторного набуття чи уникнення травми, а також можливості детравматизації тоталітарного досвіду і зцілення особистості. Розгляд цих чинників у посттоталітарному дискурсі означає чільне місце травми у контексті тоталітарного минулого, що впливає як на становлення особистості, так і суспільства загалом.

Звертаємо увагу, що розуміння травми передбачає не лише фізичну площину, а й стає наслідком «вкрай болісного, глибокого та психоемоційного шоку» [21, с. 174]. Теза О. Кісь дає підґрунтя для виокремлення травми не лише як засобу фізичного впливу на особистість, але і її внутрішнього зламу.

Притаманні тоталітарній системі методи терору, з-поміж яких знаковими уже стали Голодомори, ГУЛАГи, масові розстріли та інші акти насилля, що ставали засобом упокорення мас, реалізуються і як психологічний тиск. Йдеться не стільки про залякування особи, скільки про спроби спричинити її внутрішню руйнацію усіма можливими засобами. Людина, що втрачає свою ідентичність, автоматично стає частиною безликої маси, а, отже, не становить загрози. Саме тому особистість у тоталітарному суспільстві стає найважливішою і водночас найтрагічнішою проблемою, до якої звертається сучасна українська література.

Особливу увагу посттоталітарні дослідження приділяють спогадам, які стають єдиною ланкою сучасного та минулого. Особистість, що пригадує травматичний досвід тоталітаризму, має шанс на його пропрацювання та переосмислення, а разом - на виродження травми. Втім, спогади можуть стати і загрозою, адже «заново повернений пережитий досвід є досвідом межовим, досвідом смерті. Хоч він і відреальнений оніричною завісою, все ж його зв'язок із реальністю є безсумнівним» [76, с. 22]. Питання полягає у тому, як саме апелювати до такого досвіду: як можливість нової травми чи шансу на детравматизацію. Сучасні художні тексти, що порушують тему тоталітаризму, звертаються до травми як обов'язкового етапу пропрацювання минулого для заповнення його «білих плям» і переосмислення у теперішньому.

Варто зауважити, що спроба переосмислити сучасність завдяки зверненню до минулого є поширеною практикою. Е. Саїд, на підставі постколоніальних студій, вважає, що мотивом такого повернення стає «...не лише незгода стосовно того, що було в минулому і чим було минуле, а радше непевність стосовно того, чи минуле насправді минуло, завершилося, пройшло, чи триває – хоч, мабуть, і в інших формах» [53, с. 37]. У цьому контексті література намагається усвідомити проєкцію минулого на сучасність. Неможливість звернення до історії як до джерела правди спричинило пошуки останньої у просторах колективної та індивідуальної пам'яті. Вважаємо, що з одного боку причиною такого звернення є власне спроба переосмислити сучасність, а з іншого – страх і небажання повторити помилки минулого.

Українське суспільство є беззаперечним доказом того, як нація прагне уникнути повернення тоталітарної дійсності та зберегти особисту і національну ідентичність. Опором українського соціуму проти травми минулого у фізичній площині стають протести та революції, а у культурній – літературні тексти. Зважаючи на те, що «література відтворює індивідуально забарвлену картину світу, фіксує чинники, що впливали на сам механізм пам'яті, закарбовування чи стирання спогаду» [2, с. 202], характеризуємо її вдалим способом звернення до тих сторінок минулого, що на сторінках сфальсифікованої історії не мали права на існування. Літературний твір вдається до створення альтернативної історії суспільства, що зазнало тоталітарного терору, та шукає правду у просторах вцілілої пам'яті.

Отже, тоталітаризм, вплив якого відчув на собі весь світ, залишив слід і в українському суспільстві. Система, основним засобом досягнення мети якої був терор, стає виразником перманентної травматизації. В умовах тотального знецінення особистості відбувається масовізація соціуму та фальсифікація історичної дійсності. Посттоталітарний соціум, відчуваючи вплив тоталітарного минулого, намагається знайти шлях до втраченої ідентичності. Сучасна українська література у контексті посттоталітарних досліджень стає рефлексією проблем минулого, вдаючись до ревізії пам'яті у пошуках способу виродити травматичний досвід тоталітарного минулого.

1.2 Гендерне питання у посттоталітарних студіях: трактування жіночих образів у літературі

Тоталітарне минуле, що перманентно тяжіє над українським суспільством, стає об'єктом сучасних літературознавчих досліджень. Причиною постійного звернення до нього вважаємо ту невидиму тінь тоталітаризму, що, переставши існувати у фізичному вимірі, продовжує свій вплив у просторах пам'яті. Спогади минулого стають не лише виразником зв'язку із тоталітарною травмою, але й означають прагнення сучасного суспільства до її переосмислення та виродження.

Український соціум у часі тоталітарного панування зазнав абсолютної масовізації, наслідком чого стала втрата ідентичності як окремих його індивідів, так і цілої нації. Оскільки «нація та її ідентичність виражаються й виявляються в самобутній пам'яті, символах, міфах, спадщині й просторічній культурі народу, який утворює спільноту за історією й долею» [57, с. 141], звертаємось до *memory studies* як до джерела нашої національної самобутності.

У часі посттоталітарного дискурсу найважливішою місією українського суспільства є його потреба відродити свою ідентичність задля уникнення притаманного сучасності ототожнення українського соціуму з радянською, а відтак – російською спільнотою. Загальновідомо, що метою СРСР було знецінення окремих націй та їх виродження, серед яких і наше суспільство. М. Крупка щодо порушеної проблеми зауважує: «Україна втратила ціле покоління: жінки, які так і не стали матерями, не народили дітей, бо через фізичні та психологічні порушення були позбавлені шансу на продовження» [25, с. 61]. Закцентуємо, що вагомим аспектом цього твердження стає роль жінок у становленні та продовженні нації. Саме їм належить місія виродити тоталітарну травму у фізичному та психологічному аспектах задля збереження особистої та національної ідентичності.

Сучасна українська література стає способом звернення до тоталітарного минулого у пошуках шляхів детравматизації. Звернення до образу жінки у літературі посттоталітарного дискурсу вважаємо апелюванням до індивідуальної та колективної пам'яті, що прагне позбутися тоталітарної травми. Жіночу постать у таких текстах трактуємо не лише як літературне зображення певної частини суспільства, а і як культурне осмислення просторів зруйнованої тоталітарною ідеологією пам'яті, що має шанс на зцілення. Втілення пам'яті нації у літературному осмисленні жінки, дотичної до тоталітарних подій, вважаємо цілком доречним, оскільки, за словами С. Єфремова, через жіночі образи «найкраще можна пізнати національну вдачу, національний дух, саму навіть національну ідею кожного народу. Адже завжди і всюди жінка творила й охороняла домашнє вогнище, під її доглядом та піклуванням були усі «хатні

справи», отже й традиції роду... Саме в жіночих постатях знаходять своє втілення найтиповіші вияви національного духу, найглибші його ознаки та разом і ті загальні змагання, які хвилюють почуття» [17, с. 334-335].

Характеризуючи образ жінки у посттоталітарній літературі, вважаємо за необхідне спершу окреслити жіночу роль у тоталітарному соціумі, а відтак – у його текстах. Із приходом тоталітаризму в українське суспільство популярною стала теорія «нової радянської жінки», досліджена Ю. Терещенко [58] та О. Лабур [29]. Заангажована тоталітарними ідеями література означає цією категорією «трудящих» жінок, пропагандуючи не лише образ трудівниці робітничого класу, але і встановлених для неї ідеологією норм поведінки, моралі, зовнішності тощо. Чоловік, натомість, трактується повноцінним членом соціуму, який досягає поставлених режимом завдань і очікує того ж від жінки, метою якої має стати прагнення дорівнятися до представників «сильної статі». Таке нав'язування загальновизнаних, що у контексті тоталітаризму варто прочитувати як єдино можливих, правил життя повністю знецінює особистісні прагнення жінки, ставлячи її у позицію меншовартісної частини суспільства.

О. Лабур характеризує два типи такого жіноцтва: «жінка-трудівниця і жінка-суспільниця» [29, с. 205]. Перший тип на сторінках літератури закономірно означували жінку «трудящою» особою, що теоретично цілком може зрівняти свої права з чоловічими. Характеристика другого типу передбачала своєрідне усуспільнення родини, відповідальність за яку покладали на жінку. Традиційні іпостасі матері, дружини та господині вважали її обов'язком перед усім радянським соціумом, присвоюючи їй роль упослідженої та неповноцінної особистості. Отже, для жінки, знеціненої патріархальним суспільством, значимою стає «проблема пошуку власного голосу, потрібного для говоріння до самої себе та собі подібних, для конструювання тексту, який вона хоче почути» [66, с. 60].

Тексти сучасної української літератури порушують цю проблему, надаючи жінці голос для проговорення тоталітарної травми. У часі, коли суспільство

зазнає руйнації, жінка стає берегинею пам'яті, що допомагає їй знайти шлях до власного самоусвідомлення та повернення ідентичності усієї нації.

Аналіз посттоталітарного трактування образу жінки залишається малодослідженою частиною літературознавчих студій. Почасті досліджувану нами проблему порушено у книзі «Українські жінки у горнилі модернізації» під загальною редакцією Оксани Кісь. Дослідниці схарактеризували становлення української жінки від середини ХІХ до другої половини ХХ століття, акцентуючи на десакралізації цінності жіноцтва та розповідаючи «про реальний історичний досвід реальних жінок у вирі різних історичних подій» [20]. У книзі проаналізовано вплив світових воєн, Голодоморів, підпілля та ГУЛАГу та політики радянської влади на жінок тогочасся.

Окремі аспекти становлення жіноцтва крізь призму тоталітарної травми вивчає О. Пухонська. У монографії «Літературний вимір пам'яті» дослідниця акцентує увагу на місці жінки у тоталітарному та посттоталітарному просторах, звертаючись до травматичного впливу війни, Голодомору, ГУЛАГу. О. Пухонська апелює до «слабкої статі» як носія індивідуальної, родинної та національної пам'ятей, звертаючи увагу на важливість жінки, яка завдяки власному зверненню до просторів пам'яті «дала можливість відродженню світу після війни» [49, с. 227].

Спроби жіночої емансипації у період тоталітаризму досліджує О. Юрчук у монографії «У тіні імперії. Українська література у світлі постколоніальної теорії». Науковиця звертає свою увагу на реалізацію жіночого досвіду у духовому та інтелектуальному вимірах, а також апелює до жіночого «пошуку власного голосу та опору чоловічому постколоніальному світові» [66, с. 64], що набуває важливих смислів у літературі посттоталітарного періоду. Утім, цілісної характеристики жінки в умовах тоталітаризму досі не проведено.

Зауважимо, що дослідження сучасних текстів насамперед апелює до наслідків тоталітарного режиму, його руйнівного впливу на особистість і суспільство загалом. Л. Лавринович, звертаючи на це увагу, виокремлює сучасну українську літературу як «посттоталітарне, постколоніальне мистецтво» [31,

с. 39]. Таке означення вважаємо зверненням до сучасних текстів крізь призму тоталітарного минулого, що має вплив на сьогодення, адже позиції пост-«свідчать про загальну згоду, що ми переживаємо не власний час, а живемо після минулого» [63, с. 28]. Висловлені тези вкотре свідчать про нерозривний зв'язок тоталітаризму із сучасністю, акцентуючи на непропрацюванні українським соціумом травматичного досвіду. Виродження травми характеризуємо єдиною можливістю українського суспільства на його самоосмислення та національне відродження.

Важливим аспектом цього дослідження є розгляд проблеми на рівні сучасного літературного тексту із гендерної перспективи. Йдеться ж бо про те, як репресивний режим зумів сформувати сильний характер «слабкої статі», не позбавивши її жіночності, моральної стійкості, духовності. Іншими словами, йтиметься про літературну постать сильної жінки в умовах тоталітарного досвіду, який вже давно став беззаперечною характеристикою ХХ століття. Одним з важливих аспектів є спроби українських письменників сьогодні не так вийти поза межі стереотипних уявлень про місце й роль жінки у суспільстві, як заразом із її традиційною іпостассю дружини, матері, сестри, берегині показати реальний образ самодостатньої та сильної особистості.

Поєднання гендерних та постколоніальних методологій дозволяє по-новому поглянути на тексти сучасної української літератури і виявити «цілу низку національних, культурних, соціально-історичних та політичних особливостей репрезентації гендеру, котрі письменники відображають у своїх творах» [54, с. 97]. Зважаючи, що тоталітарній ідеології притаманна маскулінізація суспільства, змінюється позиція і підкорених націй, коли «імперська країна починає уособлювати чоловіче начало, суть якого – опановувати, володіти, керувати підкореними народами» [54, с. 97]. Така концепція дозволяє нам розглядати українське суспільство як таке, що у часі тоталітарного панування набуло фемінних рис, а, отже, для тоталітарної влади ставало уособленням неповноцінності та меншовартості. Саме цей комплекс меншовартості і зберігся в українському соціумі і сьогодні, досі перебуває у

пошуках власної ідентичности. За словами К. Сільман, поєднання постолоніальних та гендерних методологій у сучасній літературі спричинене низкою соціальних та культурних ознак тоталітарного простору, що безпосередньо впливає на зміну гендерних моделей у часі посттоталітаризму.

Варто зауважити, що саме література чи не найкраще репрезентує еволюцію культурних уявлень про жінку в українському суспільстві. Зазначаємо, що саме після розпаду СРСР та відмови від соцреалізму як єдино дозволеного стилю в літературі, докорінно змінюються і репрезентації проблеми гендерної рівності. В амбіціях на паритетні гендерні ролі в суспільстві в літературі (навіть у чоловічій) жінка врешті повертає собі власну жіночність і право бути особистістю. Як зазначає Віра Агєєва, «у мистецтві соцреалізму з його тоталітаристськими орієнтаціями... відбувся процес маскулінізації жінки – тиражувалися образи м'ясистих робітниць і колгоспниць з молотами й серпами... Жінка, щоправда, у більшості випадків могла претендувати лише на найнижчу, найупослідженішу сходинку чоловічої ієрархії, на участь у найтяжчій фізичній праці» [1, с. 14]. Література періоду незалежности зображує новий тип жінки: інтелектуалки, що подорожує світом, реалізовує себе в професії («Польові дослідження з українського сексу» О. Забужко, «Російський сюжет» Є. Кононенко); спрацьованої, але ніжної і жіночної селянки, матері-одиначки, яка аж ніяк не страждає від цього й цілком певно дає раду своїм дітям («Соло для Соломії» В. Лиса); побратимиці воїна-повстанця, яка на рівні із ним боронить національні інтереси («Музей покинутих секретів» О. Забужко, «Чорний ворон» В. Шкляра та ін.). Згадані тексти – це той культурний простір, у якому розігрується «жіночий внутрішній театр» [19, с. 432] за Нілою Зборовською.

Саме жіночі долі в контексті травматичних подій стають найцікавішим об'єктом дослідження, коли, як уже було наголошено, традиційна візія жінки трансформована в культурну модель сильної особистості із власним розумінням індивідуальности й свого призначення в суспільстві, а саме на цю проблему достатньо уваги не звернено.

Окремим елементом стає дослідження родинної саги, що дозволяє здійснити аналіз жіночих образів різних поколінь на фоні нерозривного часового проміжку. В одній наративній площині з'являються як безпосередні очевидці тоталітаризму, так і їхні нащадки, що стають представниками зламу століть та періоду постпам'яти. Цей аспект дозволяє поруч з особистою та національною дослідити також важливість родинної пам'яти. Саме вона у контексті сфальсифікованої тоталітарною ідеологією історії стає «джерелом правдивої пам'яти» [50, с. 206]. Державна політика, що сприяла поширенню викривленого світогляду, не мала безпосереднього доступу до, здавалось, приватного родинного простору, а тому не могла повністю викоринити пам'ять роду. Єдиною проблемою з перспективи посттоталітарного часу залишився травматичний бік такої пам'яти, адже тоталітарна система впливала на становище окремих особистостей, накладаючи відбиток травми на увесь рід. Тому сучасне українське суспільство, що прагне за допомогою пам'яти відродити свою ідентичність, стикається із травмою минулого. Це зумовлює пошук нових стратегій у прочитанні тоталітарного досвіду українського соціуму та його зближенню із сучасністю.

Означуємо важливим також характеристику тоталітарного впливу на різних особистостей. Жінки, представлені у текстах сучасної української літератури, стають не однотипним зображенням жіноцтва, а транслиють різні образи становлення жінки у тоталітарному часі та посттоталітарному періоді. Т. Гундорова звертає увагу, що «саме посттоталітарне гетерогенне мовлення підриває офіційну свідомість і відкриває брехливість тоталітарної ідеології, зокрема тієї, яка дістала назву офіційної правди» [12, с. 177], чим зауважує важливість різнотипних підходів до проблеми. Образи різних жінок у сучасній українській літературі дають змогу всебічно опрацювати проблему тоталітарного впливу. Тексти сучасних авторів вміщують проговорення різних життєвих шляхів, вказуючи на неоднотипність жіночого мислення у часі тоталітарної небезпеки. Спільним для усіх героїнь залишається досвід тоталітарного

минулого, що не лише відгукується у сьогодення, а й впливає на майбутнє української нації.

Отже, сучасна гуманітаристика, звертаючи погляд на проблему тоталітарного минулого, залишає поза увагою жінку у вирі тоталітарних подій. Саме дослідження жіночих образів допомагає переосмислити шлях усієї нації, що, намагаючись заповнити «білі плями» минулого, звертається до просторів вцілілої пам'яті. Тексти сучасної української літератури, звертаючись до тоталітарного минулого, окреслюють провідну роль жінки у процесі становлення нації. Різноманітність жіночих образів свідчить про наявність різних шляхів до самоосмислення та зцілення травми минулого, що набуває особливого значення у часі пост.

ВИСНОВКИ ДО I РОЗДІЛУ

Отже, ХХІ століття стає часом звернення до тоталітарної травми минулого, вплив якої помітно у сучасному соціумі. Здеформована візія світосприйняття спричинила зміну суспільного мислення, що стає однією з провідних проблем сьогодення. Сучасна українська література – це спосіб проговорення тоталітарного досвіду крізь призму просторів вцілілої пам'яті. Твори сучасності стають втіленням подвійного спротиву тоталітарним віянням, з одного боку намагаючись осмислити наслідки тоталітаризму, а з іншого – оприявнюючи правдиву суть ідеології.

Як засіб ідеологічного впливу тоталітаризм утвердився у 20-30 роках ХХ століття. Тоді тоталітарну систему означували позитивним явищем для нації, апелюючи до неї як до форми державного устрою. Втім, дослідження вказують на означення політики тоталітаризму як вияву абсолютного контролю не лише у суспільних, а й особистих аспектах. Основним методом впливу системи, що прагнула абсолютної масовізації суспільства та знищення особистості, став терор. Історія у контексті тоталітарного дискурсу набуває рис штучності та заангажованості, транслюючи викривлене сприйняття дійсності. Тому чи не єдиним способом осмислити власну ідентичність у часі пост стає звернення до просторів вцілілої пам'яті. У контексті порушеної проблеми сучасна гуманітаристика окреслює два взаємопов'язаних перспективних шляхи дослідження: проблему пам'яті, приреченої на забуття; проблему зцілення ідентичності.

Знаковим стає окреслення сучасного українського суспільства як такого, що досі не змогло подолати ідеалізованого образу тоталітарного суспільства, а, отже, перебуває у часі культурної стагнації. Це спричиняє потребу не лише схарактеризувати тоталітарне минуле, але і переосмислити його вплив на сучасність. Чільне місце відводимо дослідженням травми, характеризуючи травмованість тоталітарним режимом як на фізичному, так і на психологічному рівнях. Пропрацювання отриманої травми можливе завдяки пригадуванню

пережитого досвіду і його наративізації у текстах культури, в тому числі й у літературі.

Окремим значення у наративізації тоталітарного минулого набуває формування багатоаспектного образу жінки як носія пам'яті у просторі національної культури. Недооцінена суспільством, вона відповідає за збереження ідентичності та відродження нації. Образ жінки у сучасних літературних текстах стає символом індивідуальної та колективної пам'яті, брак яких помітно відчувається у сучасному соціумі.

Тоталітарне суспільство трактувало жінку меншовартісною частиною соціуму, визначаючи її основною метою служіння чоловіку та державі. Ідеологія, вдаючись до маскулінізації жінки, ставить її у позицію підкореної, що стає символом підкорених та знецінених тоталітаризмом націй. Сучасний соціум, проживаючи тоталітарну травму та шукаючи шляхів її вирождення, звертається до творів літератури як місця, де жінка набуває голос. Разом з нею до проговорення минулого вдається вся українська нація, що прагне позбутися статусу маси. У текстах посттоталітарного дискурсу образ жінки змінюється від підкореної та упослідженої до самотійної та незалежної особистості, яка стала повноцінною частиною соціуму.

Окремим аспектом виокремлюємо дослідження історії роду, що дозволяє простежити зміну поколінь та впливи на них у єдиному часопросторі. Родинна пам'ять стає незнищеним оберегом як окремого роду, так і усієї нації. Водночас важливим залишається проговорення різних жіночих стратегій опору тоталітарній системі, що стає вказівкою на неоднотипність жіночого мислення у межових ситуаціях.

Літературна наративізація подій минулого стає способом переосмислення сучасного стану речей. Твори сучасної української літератури – це альтернативне трактування минулого, що намагається боротися зі сфальсифікованою історією та посттоталітарною травмою, звертаючись до особистої, родової та колективної пам'яті. Образи жінок у текстах посттоталітарного дискурсу стають втіленням збереженої пам'яті, що може виродити травматичний досвід, тим самим

звільняючи українське суспільство від згібризованого тоталітаризмом сприйняття дійсности.

РОЗДІЛ II. ЗОВНІШНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЖІНКИ

2.1 Посттоталітарне прочитання місць пам'яти як середовищ впливу на особистість

Спадок тоталітарного минулого, що тяжіє над значною частиною людської цивілізації не перший десяток років, активно заявляє про себе у сьогоденні. Суспільство, що не змогло повною мірою подолати тоталітарну травму, вкотре повертається до травматичного досвіду минулого у прагненні звільнитися від руйнівного впливу прожитого та знайти шлях зцілення. Особливо це помітно на нашому, українському, прикладі. Одним із найзнаковіших виявів такої потреби вбачаємо у постійному звертанні посттоталітарних культур до залишків вцілілої пам'яти, що стає способом переосмислення минулого та конструювання теперішнього.

За визначенням П. Нори «Ми переживаємо момент переходу, коли свідомість розколу з минулим йде поряд з відчуттям розриву пам'яти, і водночас момент, коли цей розрив вивільнює так багато пам'яти, що постає питання про її втілення» [73, с. 11], чим стають численні літературні сюжети. Прикладом таких є романи Володимира Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії», де автор описує долі жінок, які через пошуки пам'яти намагаються подолати труднощі самостановлення. Це проблема, що об'єднує практично всіх героїнь творів письменника. Бо ж відомо, що в умовах тоталітарної системи здійснювався процес знищення індивіда, натомість пріоритетною ставала людина маси – *homo soveticus*.

Варто зауважити, що пам'ять знаходить своє вираження як у внутрішніх інтенціях людини, так і в зовнішніх виявах впливу на особистість. Одним зі зразків такого впливу стає концепція «місць пам'яти», уведена у науковий обіг французьким дослідником П. Нора, а також активно розвинена в дослідницьких працях Марка Оже. У контексті нашої студії це поняття має вагоме значення,

адже героїні зазначених творів В. Лиса неодноразово перебувають у місцях, що безпосередньо впливають на їх подальші дії.

Беручи до уваги концепцію П. Нори, зауважимо, що розуміння місця пам'яті не завжди передбачає зображення конкретного локуса, а частіше є певним часопростором, де місце набуває відповідного значення, необхідного для конкретної особистості чи суспільства загалом, які історично мають із цим місцем зв'язок. За допомогою трактування місць пам'яті у нашій студії ми робимо спробу не лише осмислити їх як явище, що увійшло у літературознавчі дискурси, а знайти рушії впливу таких місць на становлення особистості у часі її знецінення. Саме тому концепція П. Нори є значимою у цій студії, з чим погоджується і сам дослідник, зазначивши, що «...поняття місць пам'яті має сенс лишень тоді, коли їхнє вивчення дозволяє висловити щось інше, крім того, що може зробити класична й традиційна історія» [38, с. 246].

Автор розрізняє сім категорій європейських місць пам'яті, серед яких «власне історичні та засадничі місця, «ключові місця» (військові чи дипломатичні), географічні місця (річки, гірські масиви тощо), комунікаційні місця, креативні місця (художні або наукові), символічні місця, комеморальні місця» [38, с. 246], та у пропонованому дослідженні ми розглянемо місця пам'яті у новій площині – з погляду застосування їх у сюжеті літературного твору як аспекту, що має безпосередній вплив на особистість, яка потрапляє у межові умови.

Сучасне літературознавство не достатньо дослідило проблематику місць пам'яті (зокрема у посттоталітарному дискурсі), аби можна було говорити про достатню джерельну базу для нашого дослідження, хоча знаковим вважаємо внесок Я. Поліщука у вивчення цього питання, виокремлюючи його працю «Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі» [45]. Окремі трактування знаходимо також у напрацюваннях А. Ассман [6], М. Поллака [48]. Категоризації місць пам'яті, які на сьогодні доступні для ознайомлення і пізнання, не описують повною мірою тих граней, які ми знаходимо у їхній взаємодії із людиною. У цій студії ми, апелюючи до знакових

текстів, які є підтвердженнями наших тез щодо впливу місць на індивіда, пропонуємо свою класифікацію.

Враховуючи вплив тоталітарного минулого на людину із метою знищення її як індивіда, ми звернулися не лише до категорії місць, а й не-місць, які ввів у науковий оббіг згаданий вище французький дослідник М. Оже. Говорячи про цю категорію, автор апелює до доречних у цьому випадку міркувань Мішеля де Серто, який «має на увазі негативну характеристику – відсутність місця для себе самого»[40, с. 93], себто позбавлення себе індивідуальності. Саме із цим ми стикаємося у романах В. Лиса. Його героїні потрапляють у місця, не наділені пам'яттю, а власної пам'яті намагаються позбутися або приховати її. Такі середовища ми називаємо місця не-пам'яті, і саме вони становлять перший пункт нашої класифікації.

Місце не-пам'яті – категорія місця, яке не має пам'яті, пов'язаного із досвідом окремої людини чи певної групи. Цей часопростір стає виявом прагнення «цілеспрямованого позбавлення особистості пам'яті, що яким-небудь чином могла би пов'язати його із минулим досвідом» [51, с. 143], навіть якщо цього прагне сама особистість. Втім, варто розмежовувати свідоме ототожнення себе як *homo soveticus*-а із бажанням позбутися пам'яті минулого, що стала виразником травматичного досвіду, а саме так сталося із героїнями творів.

Так, Даздраперма Снігурець із «Країни гіркої ніжності» унаслідок втрати батьків через неправдивий донос «друга» сім'ї, потрапляє у дитячий будинок, де стає Дазою Рубцовою. Дівчинка, вихована за нормами й правилами радянської ідеології, бажає позбутися як і пам'яті про своїх батьків-зрадників (у чому її переконували впродовж всього часу перебування в сиротинці), так і всього, що поєднує її з ними, – навіть прізвища. Фрагменти дотравматичного минулого (лагідний голос мами, згадки про квартиру, батьківська турбота) ще довго повертатимуться до неї, ставивши під сумнів «правильність» теперішнього, але постійне перебування по інший бік радянської дійсності, де основним методом виховання свідомого громадянина були каральні методи, а іншої позиції

світогляду бути не могло, упевнює дівчинку у бажанні стати частиною того суспільства, яке її оточує.

Єдиний вибір, який є у дівчинки, – це бути частиною радянської системи, повністю влитися в неї, або знаходитися поза нею, себто стати ворогом. З цього випливає, що вибору як такого не існує взагалі, оскільки доля так званих ворогів тої держави визначена наперед: катування і знищення. Побувши певний час у ролі ворога навіть серед таких дітей, як сама, Даза змінює позицію від намагання довести, що вона невинна, до упокорення і безпротестного погодження із власним становищем, попри усі внутрішні переконання.

Тут ми бачимо ще один цікавий аспект сиротинця і простору дитинства героїні загалом як не-місця пам'яті, що стає чи не найпоказовішим виразником суті тоталітарної ідеології, – заміщення загальноприйнятих постулатів тими, які є вигідними у конкретний час у конкретному не-місці. Комуністичне виховання Дази, без сумніву, сприяло тому, що дівчинка намагалася відповідати типу радянської людини. Натомість, опинившись по інший бік, вона пізнала усю палітру способів виховання невідконтрольної частини суспільства. Оприштовувалася справжня суть тоталітаризму: коли система, сумніваючись у людині, застосовувала нелюдські методи. Так, Даза, голе тіло якої вихователька лупцювала вимоченими у солоній воді різками, запитує себе: «Нагадати про права радянської людини?» [32, с. 106], але не говорить цього вголос, усвідомлюючи, що слова не варті нічого, якщо тебе не вважають людиною. У цьому контексті вихователька уособлює радянську систему, що бачила не суспільство, а безлику масу, невідконтрольну частину якої потрібно змусити коритися або померти.

Зрештою Даза робить усе можливе, аби заслужити прихильне ставлення до себе. Поясненням такого розвитку подій є теза, що «перебування в немісцях і перебирання нових ролей виявляються невідворотно пов'язаними із самотністю» [18], а у випадку Дази – ще й з неприйняттям соціуму. Дівчинка розуміє, що її внутрішні переконання суперечать очікуванням інших і стають небезпечними

для неї самої, тому героїня, усупереч самій собі, каже, що «треба не протестувати, ...а підкоритися» [32, с. 106].

Бажання Дази стати повноцінною частиною колективу, в якому живе провокує також потребу знайти друга та наставника, який сприятиме її намірам. Такою особою спершу стає славнозвісна вихователька. Хибність вибору дівчинка усвідомить лише потім, спершу ж вона вчилася жити у місці не-пам'яти, спробувавши відмовитися від минулого. Їй не вдалося це з тієї причини, що у період перебування під постійним тиском тоталітарної системи вона, заради уникнення травматизації, намагається прожити цей досвід, апелюючи (у пошуках вирішення) до єдиного нетравматичного періоду – життя з батьками, себто перебуває в зв'язку з минулим. Таким чином Даза «вже звикла й не могла розлучитися зі своїм подвійним життям, не могла його позбавитися» [32, с. 131]. Тільки тепер, переосмисливши дві візії радянського існування, Даза протриває не минулому, а теперішньому. В обличчі виховательки над дівчинкою нависла радянська каральна система, що почасти у місці не-пам'яти призвела до дезорієнтації та неусвідомлення власної суті, бо Даза замислюється: «Які ми люди?» [32, с. 133]. І саме за допомогою пам'яти героїня вистояла у боротьбі за право на власну ідентичність в часі її тотального знецінення, бо пам'ять «оберігає здатність людини протистояти своєму часу і власній інтегрованості, підпорядкованості наявному й домінувальному суццюму» [10, с. 122], що становить вирішальну роль, коли домінантом означено тоталітарну систему.

Руфина, героїня «Соло для Соломії», – ще одна жінка, що потрапила у місце не-пам'яти. Героїня переїхала з села у місто у пошуках кращого життя, як вона гадала. Насправді ж така переміна відбулася внаслідок спроби втечі від самої себе, а відтак – від власної пам'яти. Героїня, подібно до Дази, намагається позбутися не лише внутрішнього зв'язку з минулим, але й змінює ім'я: «Руфина вже була не Руфина, а Раїса» [33, с. 180]. Вийшовши заміж за військового, переїхавши у місто, змінивши ім'я та отримавши паспорт Руфина-Раїса намагається довести самій собі, що стала іншою, бо опинилася у місці, де «інший світ» [33, с. 183].

Детального опису її життя ми не знаємо достеменно, оскільки йдеться про другорядну героїню, але достатньо проінформовані, аби завідчити, що місто мало стати для Руфини-Раїси місцем створення іншої особистості на противагу тій, яку вона не сприймала в селі. Припинення ототожнення себе із місцем, де вона народилася та виросла вплинуло не лише на зовнішність та становище у суспільстві, а й змінило внутрішній світ: «...офіцерська жона, мовби не з нашого села. Артїстка перший клас, тико з душею червивою. —А мо', й зувсім без душі...» [33, с. 204].

Цікаво, що у молодості Руфина зустрічала у місті німецького солдата, який хотів її вбити, подумавши, що та належить до єврейського роду, але це не залишило у дівчині негативного досвіду, прикладом чого стало її заміжжя з офіцером та постійне перебування в солдатському середовищі. Тут ми не акцентуємо на тому, солдат якої армії стояв перед героїнею, оскільки «свої» становили не меншу, а часто й більшу загрозу. Визначним у цьому аспекті стає уникнення травматичного досвіду, адже замість Руфини тоді, у молодості, з солдатом пішла Соломія, яка врятувала подругу, а сама ледь не загинула та мало не стала об'єктом зґвалтування, що відгукуватиметься їй чи не все життя. Таким чином Соломія набула досвіду, пов'язаного і з солдатами, і з містом зокрема, що унеможливорює місто для неї як місце не-пам'яти. Руфину ж така участь оминула, тому вона безоглядно вирушає у міське середовище.

Втім, їй теж не вдалося жити в умовах, які ментально героїні були чужими. Однією з причин цього вважаємо наявність травматичного досвіду у місці не-пам'яти. Руфка, яка завжди досягала мети, користуючись привабливою зовнішністю, у місті робить так само, але їй не лише не вдається отримати бажане — вона втрачає усе, що мала: чоловіка, сім'ю і власну самість. Героїня змогла зберегти рештки ідентичності лише завдяки постійному поверненню до минулого досвіду, порівнюючи життя простої селянки із офіцерською дружиною і розуміючи, що разом із новим ім'ям від неї «...наче втекла доля. Утекло, побігло, збігло щось важливіше навіть за її персональне щастя. Що?» [33, с. 310].

Руфина-Раїса шукатиме шляхів збереження загубленої особистості, про що детальніше буде окреслено у наступному пункті нашої класифікації, а поки вона перебуває у місті, залишається наодинці з собою в усіх сенсах цього слова, що є найзнаковішою характеристикою обраного нею місця не-пам'яті, яке «є пунктом, у якому не живуть, в якому індивідум залишається... самотнім» [56, с. 69].

Отже, місця не-пам'яті в аналізованих творах репрезентують спробу зректися власної пам'яті, але часто самі стають місцем травми. На прикладі героїнь засвідчуємо негативний вплив таких місць на їх ідентичність. Позбутися такого впливу допомагає досвід, коли героїні, стикаючись із труднощами, апелюють до нього з позиції теперішнього, а не минулого. Зрештою, «немісця є перехідними просторами, які передбачається перетнути, уникнути для досягнення кінцевої мети» [18], тому досліджені місця не-пам'яті – лише перший етап боротьби жінок за право ідентичності та детравматизації тоталітарного досвіду.

Наступна категорія місць пам'яті передбачає допомогу героїням у відновленні пам'яті. Ці місця мають нейтральні або позитивні конотації, спрямовуючи героїнь повернутися до подій минулого шляхом пригадування. Такі місця пам'яті не продукують нову травму, оскільки перебування в них не спричинене бажанням забути. З цієї ж причини вони не загострюють минулий досвід новою травмою, а лише допомагають апелювати до минулого як засобу реорганізації теперішнього і майбутнього у контексті пошуків власної ідентичності, тому ми означуємо їх як місця-прихистки.

Місце-прихисток – категорія місця, яка містить позитивний досвід окремої людини чи певної групи або апелює до нього. Цей часопростір не містить негативного впливу, оскільки не травматизує, а допомагає переосмислити вже наявні травми. Він сприяє реінкарнації особистості, що потрапила під згубний вплив тоталітарного режиму, а також власного неусвідомлення та дезорієнтації, спричиненої «витравленням пам'яті через нав'язування фальшивих спогадів і сфальшованої історії» [8, с. 77] чи спробою відректися від неї. Основним

акцентом цієї категорії є усвідомлення героями модифікованої пам'яті та прагнення виродити травматичний досвід, а відтак – знайти шлях до осмислення власної ідентичності.

Вищезгадана нами героїня «Країни гіркої ніжності» Даздраперма Снігурець теж потрапляє у такий часопростір. Місцем-прихистком для неї стало село на Волині, де вона працювала медсестрою. Варто зазначити, що туди дівчина потрапила внаслідок довгого ланцюга подій, ключовими ланками якого були небажання повертатися у будинки-інтернати та вигадана історія життя, де Даза представлена як дитина-сирота, батьки якої трагічно загинули під час німецької окупації.

Зазначимо, що вигадування іншої долі та життя під чужим іменем (відтепер вона – Люба Лук'янченко) були спричиненні не прагненням позбутися своєї особистості, а бажанням вижити. Рішення не вертатися до того інтернату, де мешкала дівчина, чи будь-якого іншого цілком зрозуміле: саме він став місцем набуття травматичного досвіду, в тенета якого вона повертатися відмовляється. За випадком долі, вона змогла жити під іменем дівчини, уся сім'я якої (включно із нею) загинули. Тільки тепер, задля збереження власної безпеки і уникнення викриття вона змушена вгамовувати власні спогади та вигадувати нові, які теоретично могли б належати мертвій сім'ї Лук'яненків.

Небезпеки для самоосмислення це не становило, а навпаки – допомагало пригадувати ті моменти власного минулого, які вона навряд чи б згадувала. Так, коли представник МДБ запитав у Дази колір очей матері, вона збрехала, що карі, але водночас пригадала: «сірі, темно-сірі» [32, с. 254] – очі її справжньої матері. Такі деталі допомагають у процесі самоосмислення та пригадування, ким вона була насправді, бо пам'ять ми трактуємо також як «знання про минуле, завдяки яким відбувається утвердження людської ідентичності» [9, с. 13].

Таким чином Даза, перебуваючи у місці-прихистку відновлює осмислення того, ким вона є насправді. Звернення до подій минулого, що були позначені досвідом тоталітарної травми, та чітка позиція теперішнього стали ознаками переосмислення власного світогляду та заперечення позиції існування як

вигаданої особистості, про що зазначає героїня: «Я вже інша Даза, а Любу ми проженемо» [32, с. 259].

Руфина, героїня «Соло для Соломії», також знаходить для себе місце-прихисток, яким стає рідне село дівчини. Це місце пам'яті ми означаємо для неї як місце, що допомагає відновити втрачену особистість, а не безпосередньо місце творення цієї особистості, оскільки Руфина, приїжджаючи у село, лише перебувала у пошуках власної ідентичності, а не усвідомлювала її: «Вона не знала, нащо приїхала до свого села» [33, с. 310].

Життя у вирі радянської дійсності спричинило у Руфини потяг і важливість перебувати поміж верхівки суспільства, а ще краще – бути її частиною. Втім, перебування на вищих щаблях ієрархії тоталітарного устрою означає життя, де заради блага «...можна й треба жертвувати всім іншим» [35, с. 30], навіть коли йдеться про власну ідентичність. З огляду на те, що тоталітарний устрій передбачав абсолютний контроль безликою масою, особистість у ньому сприймалася загрозою і означала її безапеляційне знищення. Попри намагання Руфини стерти спогади і проживати нове життя, щось всередині «покликала її у це село» [33, с. 187]. У контексті фрази прочитуємо, що насправді кликало її не у село як матеріальну площину, а у те саме місце-прихисток, яке постійно апелювало до пам'яті героїні і до її сутності, намагаючись врятувати від руйнівного впливу системи.

Не змігши жити із нав'язаним баченням себе, створеним у місті, Руфина усвідомила, що «мусила втікати. Од теперішнього розкішного життя... Од самої себе» [33, с. 311], бо та «вона» була несправжньою. У цьому контексті втеча від себе, на нашу думку, вказує не на відречення від власної особистості, а несприйняття себе такою, якою вона стала, – пустою та без будь-якого сенсу існування. Пошук себе у матеріальних благах та акцент на цьому під час візитів у село призвів не до самоствердження, а до ще більшого загублення у розумінні власної ідентичності, оскільки «сільською» Руфина себе не відчувала, а «міською» не змогла стати. Зауважмо, що тут ми говоримо не про матеріальні категорії та не прагнемо створювати бінарних опозицій, а лише констатуємо

наявність у героїні місць пам'яті, пов'язаних із сільським та міським життям, у яких Руфина намагалася знайти себе.

Пам'яттєва рецепція, яку, здавалося, героїня втратила у місті, нагадала про себе у селі, коли Руфина почала не просто апелювати до набутого досвіду, а й переосмислювати власні дії, знаходити шляхи виправлення помилок. Так, наприклад, жінка розуміє, що хоче почати усе спочатку із першим чоловіком Олегом попри те, що він не може подарувати їй нічого, крім своєї любові, бо нарешті розуміє, що кохає його, а не підполковника, заміжжя за яким – черговий самообман. Більше того, приходить усвідомлення, що усі ці роки жінка пригнічувала власну ідентичність, і лише «тут, у селі, вона остаточно зрозуміла те, у чому боялася признатися собі ці півтора чи скільки там років» [33, с. 316] – прагнення позбутися пам'яті призводить до знищення особистості, життя без якої перетворюється на ілюзорне існування.

Зіставивши взаємопов'язаність минулого та теперішнього, Руфина нарешті усвідомила, що її ідентичність зазнавала руйнації, а тепер вона може пройти шлях до її відновлення, тобто «пережити символічне переродження» [14, с. 75-76]. Єдине, розуміння чого у Руфини не було у силу «перебування у події», а не погляду збоку, це осмислення тоталітарної системи загалом як першопричини набуття травматичного досвіду, бо вона, знайшовши шлях до детравматизації, запитує себе: «Ось я й прийшла. Але чого так довго йшла? І що то було?» [33, с. 320]. Її випадок не є особливим, адже усвідомлення глобальності впливу тоталітарного режиму радянської держави повною мірою проступає лише зараз, у часі незалежності, про що і свідчить наше дослідження.

Однією з найцікавіших героїнь у контексті дослідження місць-прихистків стає внучка Тараса – Соломія із роману «Соло для Соломії». Вона – не головна героїня. Більше того, про неї ми дізнаємося лише у останньому абзаці твору: «...приїхала Соломія... Соломія з Канади, внучка дядька Тараса» [33, с. 363]. Дівчина народилася і виросла у Канаді. З Україною її пов'язував дід Тарас, брат головної героїні Соломії, та його розповіді про сестру. Тут ми стикаємося з випадком постпам'яті, коли нащадок, який безпосередньо не дотичний до

травматичних подій, є носієм травматичного досвіду. Як засвідчує А. Щепан, ««постпам'ять – то передусім досвід тих, хто виростав у тіні розповідей про події, що передували їх народженню, свідомість кого формувалася травматичними подіями, яких вони не можуть до кінця ані зрозуміти, ні відтворити» [75, с. 318], ми ж звертаємо увагу на те, що носій постпам'яти цілком здатен проживати її як таку, що єднає її із родичами, пам'ять яких було травмовано безпосередньо.

Ключовим аспектом у трактуванні прожиття постпам'яттєвої травми вважаємо звернення до місця-прихистку дівчини, яке є не місцем, а людиною – сестрою Тараса, Соломією. Ще М. Делапер'єре зазначив, що «місце пам'яти – це не лише конкретний топографічний пункт, воно поширюється на всі матеріальні й абстрактні знаки і сліди, які відсилають до минулого у колективній пам'яті» [68, с. 49], а головним «слідом» минулого, який звертав до подій минувшини Тарасову внучку, була саме його сестра.

Бажання познайомитися із тезкою викликане у дівчини розповідями дідуся і означають прагнення заглибитися у той часопростір, безпосереднього перебування у якому вона уникла, але, безсумнівно, відчувала сліди минулого. Канадська Соломія хоче побачити дідусеву сестру, бо «щось там таке дядько Тарас про тебе їй розказав» [33, с. 363], а, отже, апелює до неї як основного джерела «білих плям» у власній пам'яті та, як наслідок, особистості. Старша Соломія стає носієм пам'яті і водночас, як особа, що змогла подолати травму, місцем-прихистком для тих, хто готовий іти шляхом пошуку себе крізь осмислення насправді свого, хоч безпосередньо не дотичного минулого.

З усього вищевказаного розуміємо, що місця-прихистки – це своєрідні перехідні пункти для загубленої особистості у пошуках пам'яті та прагненні її відновлення. Роль цієї категорії може виконувати не лише конкретне місце, а й будь-що, що символізує пам'ять минулого, навіть людина. Головним чинником місця-пам'яті визначаємо позитивний вплив на особу чи групу людей, які бажають повернути собі ідентичність та виродити травматичний досвід минулого.

Наступною і останньою означеною нами категорією місць пам'яти буде те місце, де герой зцілюється та долає болісний досвід минулого – місце-дім. Цей часопростір означений самою пам'яттю героїв та безпосередньо пов'язує їх із травмою, спричиненою тоталітарним режимом. Здається, що це місце мало б ще більше травматизувати, але завдяки позиції не тільки усвідомлення травми, а її переосмислення, реорганізації мислення та прагнення рухатися вперед, подолання бар'єру між життям безпосередньо у травмі і життя із пропрацьованою травмою більш ніж реальне.

Місце-дім – категорія місця, яка містить пам'ять минулого і взаємодіє із нею через спогади окремої людини чи певної групи. Цей випадок, за словами А. Ассман, можна означити «реанімацією, коли місце оживлює спогад, а спогад – місце» [6, с. 30], де особистість, задля відродження у майбутньому, повинна позбавитися травми минулого. Переосмислення та перепрожиття досвіду із позиції людини, що не боїться жити травмою минулого, бо усвідомлює її у контексті зміни теперішнього та майбутнього, стає виразником місця-дому – водночас чи не найбільш травматичного та зцілювального місця пам'яти.

Для Дази, героїні, яка побувала в усіх, означених нами категоріях, місцем-домом стає Київ. Таку характеристику ми надаємо місту не через народження героїні там, а через її силу повернутися у цей простір, що багато років тому «нагородив» героїню травмою, та позбутися останньої, зціливши і пам'ять, і особистість.

Моментом її повернення стає допомога дядька Сашка – того самого батькового друга-зрадника, до якого звернулася Даза, аби відновити своє справжнє ім'я та реабілітувати імена батьків. Досить символічним стає момент, коли людина, що стала причиною усіх негараздів сім'ї Снігурець і Дази зокрема, повертає її у місце травматичного досвіду, кажучи: «Ти повинна жити там, де й жила колись, – у Києві» [32, с. 316]. Власне, тільки у цьому він і не помилився: жінка, що прагнула повернути свою ідентичність та пам'ять, могла зробити це лише у місці травматизації. Пропрацювання досвіду, спричиненого тоталітарним режимом як таким, що а-ргіогі завдає травми, – необхідний етап для зцілення

пам'яти і можливості рухатися вперед, оскільки «не пропрацьована травма немає жодного шансу загоїтись, існуючи поза часом – на перетині минулого і теперішнього» [76, с. 18].

Літературні твори у контексті опрацювання теми тоталітарної травми цікаві тим, що ми можемо «заглянути» крізь роки: Даза, перебуваючи на схилі літ, ділиться пропрацьованим досвідом із внучкою, зауваживши, що «...ти сама по собі, воно (місто Київ – ред. наше) тебе не може зловити... Так я вже сама вирішила» [32, с. 361]. У цих словах ми розуміємо, що йдеться про силу протистояти тій травмі, що пов'язує із місцем-домом. Місто, що не може зловити героїню, – це і є той досвід минулого, який вона піддала детравматизації задля збереження власної пам'яти та уникнення передачі zdeформованого бачення наступним поколінням.

Наступною жінкою, перебувала у часопросторі місця-дому, за допомогою якого вироджувала власну травму, стає головна героїня роману «Соло для Соломії» Соломія. Її місце-дім – село Загорени, де вона народилася та жила усе життя. Варто зацентувати, що домом ми окреслюємо саме це місце не через постійне перебування у ньому (життя від народження до старості), а завдяки його впливу на певну особистість, коли таке місце сприяє психологічному звільненню від колись пережитої травми. Соломія у цьому місці набула чимало болючого досвіду: її намагалися зґвалтувати і гвалтували, принижували фізично і морально, ледь не убили, викрали дитину. І попри усе це, вона змогла апелювати до кожної з вищевказаних подій як до травми минулого, що допомагає вижити їй у теперішньому та зцілити свої кривди у майбутніх поколіннях.

Соломія жила й у інших місцях. Із більшістю з таких пов'язані стосунки з чоловіками. Спершу вона починає жити з Вадимом – батьком старшої доньки, але розуміє, що Київ, як і чоловік, їй чужі. Перша спроба повернутися до свого дому і до самої себе увінчалася крахом, бо Вадим «до Загорєн поїхати не пустив саму, і вдвох їхати не став» [33, с. 350]. Такий вчинок ми аргументуємо тим, що чоловіки, які траплялися на шляху героїні, хотіли отримати жінку, якою вони її бачили, а не якою вона була насправді, та детальніше про це – згодом. Зараз же

зосередимо увагу на тому, що Соломія все ж повертається до рідного села, фактично втікнувши за час Вадимової відсутності у будинку. Хочемо зацентувати: втекла героїня не від Вадима, Києва чи будь-чого іншого, вона вернулася до себе, віддавши перевагу місцю власної живої пам'яті.

Наступна зміна місця проживання героїні (поїздка на Херсонщину до Григорія) не мала нічого спільного зі спробою змінити життя. Це був етап усвідомлення долі, яка її оминула, бо Соломія не прагнула іншого, ніж «тико з'їздити, побачити тамтого чоловіка» [33, с. 354]. Саме так вона розуміє правильність свого, хоч і важкого, перебування у Загоренах як місці-домі. Героїня переосмислила травми минулого та пронесла їх крізь усе життя, зумівши зберегти цілісне світосприйняття, і, що не менш важливо, себе. Її думки про життя без місця-дому – умовна категорія, що не має права на існування у реальності. Сама героїня говорить: «Могла б тут жити, якби... Тільки ци могла б...» [33, с. 362] і запитання, що лунає з її вуст більш ніж риторичне. Відповідь на нього єдина й незаперечна: не змогла б, адже це свідчило б про втрату самої себе, чого у часі тоталітарної системи допустити неможливо хоча б задля пошуків ідентичності майбутніх поколінь.

Місце-дім, за нашим осмисленням, стає найважчим і найвідповідальнішим місцем пам'яті перед обличчям особистості у тоталітарній системі. Воно містить травму, але водночас створює умови для переосмислення прожитого. Можливість детравматизації, надана таким місцем, – це спосіб зцілення власної ідентичності та пам'яті нащадків, які неодмінно матимуть власний досвід боротьби із тоталітарним минулим та апелюватимуть до попередників у пошуках способів перемогти у цій війні – війні за себе.

Романи В. Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії» апелюють до місць пам'яті як до значимих категорій у намаганнях зберегти особистість і пам'ять у часі їх тотального знецінення і сприйняття як загрози. На прикладі жіночих доль прописано різні спроби збереження ідентичності, де героїні знаходять сили боротися і з оточенням, і з внутрішніми сумнівами, опираються і підкорюються системі. Місця пам'яті у цій боротьбі стають способом звернення

до втраченої чи забутої ідентичності та спробою її відродження, саме тому ми віддаємо їм чільне місце у контексті дослідження посттоталітарних студій.

2.2 Літературна рецепція жінки у тоталітарному й посттоталітарному суспільстві: вплив та опір

Політика тоталітарного режиму, з якою українське суспільство зіштовхнулося в період радянської окупації і якої не може позбутися до сьогодні, не лише докорінно змінила історичний контекст, а й нещадно змістила вектор суспільного мислення, нав'язуючи власну ідеологію. Одним з найгірших аспектів цього стало zdeформоване сприйняття автентичного минулого: у той час, коли одна частина суспільства бореться за право своєї суб'єктності та визнання, інша постійно апелює до радянського минулого як форми утопічного життя. Таку ностальгію трактуємо як результат деформації пам'яті, спричиненої тривалим перебуванням всередині системи та однобічністю поглядів на неї. Змінений світогляд сучасного соціуму, що прагне повернути тоталітарну дійсність, змушує нас апелювати до останньої та висвітлити справжній вплив тогочасного суспільства на людину.

Можливість звернутися до минулих подій з позиції людини XXI століття дозволяє нам всебічно розглянути вплив тоталітарної системи: з одного боку як події, що перестала існувати фактично та юридично, а з іншого – як явища, що досі не зникло з просторів пам'яті. Здійснити таке дослідження допомагають твори сучасної літератури, зокрема романи В. Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії», у яких, завдяки створенню родового наративу, сучасність та минуле поєднуються, формуючи лінійний часопростір. Три покоління жінок, долі яких описано у вищевказаних текстах, – яскравий приклад того, що життя у тоталітарному суспільстві означає неперервну боротьбу проти системи, яка намагається не лише вплинути на особистість, а й змінити її відповідно до власних очікувань та стандартів. Меморіастичне дослідження згаданих художніх текстів – це можливість не тільки осмислити тиск тоталітарного соціуму на жінок, які прагнули вирватися з лещат системи, а й «у дзеркалі літератури...

пізнати самих себе» [36, с. 32] – суспільство, яке наразі перебуває у пошуках втраченої самоідентифікації.

Радянська система, яка увійшла в досвід національного буття українців, стала найвиразнішим прикладом життя в умовах тоталітаризму. Принципи та методи, визнані ідеологією як єдино правильні, а zarazom і єдино можливі, були спрямовані на створення нового суспільства, де категорія *homo sapiens* змінювалася на новий вид – *homo soveticus*. Тиск, зумовлений такими змінами, чи не найбільшою мірою відчувала на собі жінка, яку з традиційної іпостасі берегині та матері намагалися змінити до упослідженої, неповноцінної частини соціуму.

Дослідження впливу суспільства на становлення жінки у тоталітарному просторі характеризує нашу студію у гендерній перспективі, що цілком закономірно, адже «гендерні аспекти, загалом, відіграють значну роль у культурах посттоталітарного типу» [13, с. 490].

Відчутними, насамперед, вважаємо зміни, пов'язані з соціально-культурними аспектами, що формувалися не один десяток років. Загальновідомо, що «... в культурі суспільства є сукупність ідей, ставлень, норм, моделей поведінки, традицій, які передаються від покоління до покоління, цілісних уявлень про те, якими мають бути чоловіки та жінки, які соціальні статуси посідати, які соціальні ролі відігравати» [41, с. 157], та у процесі радянзації проблемою стає не лише різкий перехід від традиційних орієнтирів, закладених як у звичаях, так і у самій пам'яті, до нових цінностей, а й непостійність останніх: концепція «радянської людини» – утопічна категорія, що не має нічого спільного з реальністю, бо існує лише у тій ситуації й у тому трактуванні, які вигідні системі.

Тоталітарна ідеологія передбачає життя за схемою, де чільне місце посідають чоловіки. Жінці, яку часто вписували на маргінесах історії, належить другорядна роль, тому у суспільстві «на всіх соціальних рівнях жінки створюють анонімне тло, над яким сяє слава чоловіків» [6, с. 68]. Романи В. Лиса, які стали основою нашого дослідження, класифікуємо як матеріали, де жінки перестають

бути «другою статтю»: саме вони становлять суспільний клас, що протистоїть панівній системі, а, отже, найбільше наражається на її тиск.

Тоталітарний устрій апелює до жінок як таких, що повинні відповідати загальноприйнятим ідеалам. Одним із виявів такого ставлення стає їх чіткий поділ на повноцінних та неповноцінних, коли «... для соціальної самореалізації жінка повинна мати дітей, отже, й сім'ю» [41, с. 178], чим і зможе заслужити визнання. Акцентуємо на тому, що право голосу вона заслуговує лише маючи і чоловіка, і нащадків. Суспільство не приймає повною мірою жінку, у якої відсутня одна із вищевказаних категорій, залишаючи її на етапі недожінки, недодружини, нематері.

З цією проблемою неодноразово стикалася Соломія – головна героїня роману «Соло для Соломії». Спершу її не визнавали як справжню заміжню жінку, адже дітей із першим чоловіком Павлом у неї не було. Навіть у хвилини горювання через помилки минулого, через втрату і чоловіка, і коханого, їй не дозволяють висловлювати своє горе і покаєння. Вірка, подруга Соломії, не сприймає її слова як щось вартісне, сказавши: «Мовчи! Я ліпше знаю... Я справдешня вдова. У мене діти» [33, с. 174], чим не визнає повноцінності Соломії та права на її горе. Цікавим аспектом стає те, що заперечує право на голос інша жінка, яка теж набула травматичного досвіду завдяки політиці тоталітаризму, але яка прийняла правила соціуму, а тому ставилася до них як чогось звичного і зрозумілого. Саме Вірка свого часу здобула визнання, коли «народила... і нарешті навернула до себе сверкуху» [33, с. 281], де останню ми трактуємо як образ усього суспільства, прийняття якого потрібно заслужити.

Наступним етапом конфлікту жінки і системи характеризуємо період, коли Соломія стає матір'ю, але не має чоловіка. Цей аспект її життя висвітлюють не лише як хибний вчинок, а й вбачають у цьому порушення закону і використовують це як метод тиску на жінку: «Вона зрозуміла – що має на увазі голова. Те, що у неї, ланкової, незаконна дитина» [33, с. 261]. Незаконність цієї ситуації в очах влади означає відсутність права у Соломії, та й усіх жінок,

народжувати незаміжньою, чим вкотре доводить тезу, що «жінка повністю може себе реалізувати лише будучи в шлюбі» [34, с. 251].

Водночас варто зауважити, що чоловік залишається не лише неосудним для соціуму, а й продовжує своє життя та кар'єрний ріст у тоталітарному суспільстві. Так сталося з Вадимом – батьком старшої доньки Соломії, який не лише брехав героїні про наявність дружини, але й уникнув будь-якого покарання за незаконні стосунки. У цьому контексті не згадуємо Григорія, від якого Соломія народила ще одну Соломію, з тієї причини, що він не знав ні про вагітність героїні, ні про народження спільної дитини. Тим не менш, ситуація залишається очевидною: закони тоталітарної системи, які а-priori мали б бути неупередженими за своєю суттю – це інституції, у яких на шальці терезів Феміди переважала б абсолютна вседозволеність для чоловіків.

Говорячи про законність тих чи тих ситуацій, акцентуємо, що становлення жінки у тоталітарному суспільстві передбачає низку вказівок та вимог до неї. Соломії забороняють бути ланковою, адже «...є указаніє. Ну, недобре, кауть, що в ланкової двоє дітей, а чоловіка нима» [33, с. 306]. Вирішення таких ситуацій на користь жінки можливе лише внаслідок опору, з яким верхівка не може впоратися. Завдяки підтримці односельчанок, Соломію все ж обирають ланковою, а система знаходить виправдання: «...хороша ланкова і вдова фронтовика...» [33, с. 309]. Вигороджує у цьому випадку система якраз себе, а не героїню, адже тоталітаризм не передбачає помилкових рішень. У цій ситуації «вдова фронтовика» звучить як вагомий аргумент, але за інших обставин з уст цієї системи фраза означає загрозу для Соломії, про що детальніше буде описано згодом.

Даза, героїня роману «Країна гіркої ніжності», теж стикається із неписаними правилами системи щодо жінки, порушення яких може призвести до трагічних наслідків. Попри те, що доньку Віту Даза вдовчила, вона не може розповісти цього суспільству, яке її оточує, адже реакцією буде нерозуміння: «...як це так – має дитину й невинна» [32, с. 325]. Таке сприйняття соціумом трактуємо як закладене у ньому обмежене уявлення щодо материнства, єдиним

шляхом до якої вважають вагітність. Інакшість у системі заледве має право на існування, бо усе інше у тоталітарному дискурсі трактовано як вороже. Тому приховування будь-яких проявів інакшості – найкращий спосіб вберегти себе від тиску шаблонного суспільства і системи загалом.

Іншим аспектом, що безпосередньо впливає на долю жінки, є прагнення тоталітарної системи показати свою вищість та всемогутність. Одним із прикладів може слугувати той епізод, коли Дазу перевіряє представник МДБ та наказує їй доносити на повстанців. Важелем тиску на жінку він вважає свою обізнаність з її долею (насправді – частиною історії, прожитої під чужим іменем і чужим життям), аргументуючи: «Гадаю, ви розумієте, що органи мають знати все» [32, с. 253]. Для влади знати справді все про героїню фактично означало б приректи її на смерть: так, як мільйони невинних до неї, адже, як бачимо з цього епізоду, відоме «все» може виявитися свідомою брехнею чи наклепом, тільки-от тоталітарна система не судить, вона засуджує. Представник МДБ, апелюючи до органів, у яких працює, говорить: «Установа нібито грізна, але тільки для наших ворогів. Чесним громадянам боятися нічого» [32, с. 252], чим намагається створити ілюзію безпеки. Дазине «Я не боюся» [32, с. 252], що пролунало у відповідь, характеризуємо не як приналежність до маси *homo soveticus* чи внутрішнє відчуття безпеки жінки, а означуємо як відсутність страху перед самою собою: вона готова до боротьби і з суспільством, і з усією системою за право жити так, як вважає за належне.

Окремим об'єктом дослідницького інтересу є ставлення до жінки безпосередньо у сім'ї, так званому внутрішньому середовищі. Здавалось би, що тут вона має бути захищеною від зовнішнього тиску, але, як не парадоксально, саме у сімейному колі піддається чи не найбільшому його впливу. Радянське суспільство апелює до жінки у сім'ї як «знаряддя» для продовження роду та піклування про усіх, крім себе, «змушуючи... пристосовуватися до родинного життя шляхом пригнічення свого «я»» [7, с. 210]. Яскравим прикладом такого поведіння стає доля Соломії – головної героїні роману «Соло для Соломії». Сам факт народження дівчинки викликає розмову її батьків, у ході якої мати

зізнається, що не хоче після Соломії дітей, особливо дівчаток, які можуть не вдатися вродою чи розумом на сестру, а батько цьому радіє, бо «не тре' буде сушити голову над майбутнім приданим —. завше клопіт, як є дочки в хаті» [33, с. 31] і додає, що «хлопчачі руки вже є. А дівки – як хоч» [33, с. 31, чим характеризує дівчину як неповноцінну та неважливу частину сім'ї, яка здатна приносити лише клопіт.

Тенденцію недооцінення спостерігаємо й у дорослому житті Соломії, коли до неї, матері вже двох дівчат, сватається Гордій, який і сам має четверо дітей. Пропонуючи створити сім'ю, він керується не почуттями, а бажанням одружитися з тією, яка допомагатиме із дітьми, бо «...ніяк не обійтися без жінки в хаті» [33, с. 324]. Чоловік трактує Соломію не як особистість, а як засіб, аби полегшити своє життя, переклавши турботи на її плечі, і не приховує цього: Гордій «мовби... указував їй місце, яке вона тільки й годна зайняти» [33, с. 325]. Навіть те, що помисли чоловіка були щирими та що він зізнавався Соломії у давньому коханні, яке знайшло такий вияв крізь роки, не може заперечити факту несприйняття Гордієм, а відтак і всім суспільством, самотньої жінки-матері як повноцінної частини соціуму, що не потребує чоловіка.

Втім, Гордій чи не єдиний, хто відверто сказав Соломії про свої наміри і «не приховував того, що хоче нею покористуватися» [33, с. 325]. Інші чоловіки, з якими героїня пов'язувала свою долю, теж нею користувалися. Головним для них був пошук прихистку чи можливості самоствердитися за рахунок «слабшої статі». Таким чином чоловіки намагалися показати свою вищість у суспільній ієрархії, а інколи і уособлювали систему із притаманною їй вседозволеністю.

Першим і одним з найбільш травматичних досвідом зіткнення з бажанням скористатися Соломією стає її зустріч з німецьким солдатом Гансом, який хотів зґвалтувати дівчину. Цікавим у цьому плані стає частина розповіді про життя німця: вдома він мав дочку Марлен, яка любила погулювати з солдатами, а також дружину Грету, що зраджувала чоловікові. Показовим стає те, що Ганс вигороджує себе, але засуджує дружину: «Звісно, він не святий. Але вона, Грета! Дружина солдата» [33, с. 68], таким чином ставлячи себе на щабель вище і вкотре

вказуючи на вседозволеність чоловіків, коли ті знаходять собі виправдання, себто завжди. Соломію рятує тільки те, що вона нагадує німецькому солдатові його доньку, а тому він відмовляється здійснити акт насилля. Втім, це не вберігає дівчину від отриманої травми, що нагадуватиме їй у майбутньому про ризик зґвалтування та смерті.

Ми не трактуємо ці межові умови як загрозу виключно з боку окупанта, адже об'єктом сексуального бажання Соломія стає і для радянських чоловіків. У тоталітарному дискурсі загалом відбувається нівеляція жіночої особистості, де «жінка втрачає право на власну стать і тіло... знімається питання жіночої душі, а тіло сприймається як об'єкт сексуального прихистку (для втомленого воїна) або насилля (для ворога)» [66, с. 53].

Згодом героїня стає об'єктом сексуального бажання голови колгоспу. Він, представник влади, користувався своїм становищем і «... брехав же десятку, а мо' й більше жінок і дівчат, котрих уже встиг покрити і змусити до злягання... спокусити, а більше залякуючи тюрмою й Сибіром» [33, с. 265] У трактуванні цього образу ми виходимо за межі літературознавчої рецепції, апелюючи до тоталітарної ідеології загалом як системи, під тиском якої опинилися цілі нації і яких вона використовувала задля досягання своїх цілей. Абсолютний опір системі людини, яка безпосередньо перебуває у ній, неможливий, що і доводить приклад Соломії. Голова колгоспу її все ж зґвалтував, з третьої спроби. Соломія віддалася з умовою, що він допоможе урятувати з-під ув'язнення її брата Василя, та невістчиного двоюрідного брата Семенка, яких спіймали за крадіжку лісу. Попри це, ми в жодному разі не апелюємо до системи як до нездоланної сили, бо у контексті дослідження проблема переходить у річище методів боротьби та ставлення до того, що відбувається. Соломія пожертвувала своїм тілом як розмінною монетою за порятунок близьких людей, чим і здобула перевагу: це жінка скористалася системою, хоч і дорогою ціною, як способом врятуватися від тиску останньої, а не система використала жінку.

Цікаво аналізувати і те, як Соломія, у порівнянні з іншими жінками, ставилася до свого зґвалтування сама. Вона вбачала у цьому ганьбу, якою, однак,

мусила заплатити за порятунок Василя, і нікому про це не розповіла. Тут, без сумніву, героїня знову проживає травму минулого, коли вже ж вдалося уникнути насилля, та вдається до замовчування нового травматичного досвіду. Б. Карвовська трактує таку реакцію як вплив патріархальної культури, що «...ставить зґвалтовану жінку поза межами людськості, позбавляючи її водночас голосу – тобто права і можливості говорити [70, с. 167]. Втім, досліджувані тексти доводять, що окремі особистості все ж готові промовляти вголос, коли усвідомлюють, що це завдасть шкоди не стільки їм, скільки самій системі. Так, Вірка, подруга Соломії, якою теж скористався голова колгоспу, хоч і ставилася до акту насилля з відразою та несприйняттям, але змогла проговорити цю тему, помстившись кривднику. Попри власну огиду від злягання, внаслідок якого Вірка завагітніла і перервала вагітність, вона пішла до дружини голови і з удаваним задоволенням просила вибачення за себе та чимало інших односельчанок, з якими був голова колгоспу, та навіть дякувала, що та «...мовби на якийсь час позичила їм такого гапетитного чоловіка» [33, с. 279]. Такий крок жінки трактуємо як спосіб помститися системі навіть тоді, коли остання, як здавалося, перемогла. Приклади героїнь цього роману вказують на те, що із тиском суспільства можна та необхідно боротися, аби не залишитися в ролі упокореної жертви, а мати шанс як на виродження отриманої травми, так і на майбутнє загалом.

Особливим етапом впливу системи на особистість на прикладі домагань цього ж голови стає використання важелів особистого впливу та зміна істин, якими користується ідеологія, їх трактування у новому руслі, вигідному для конкретного моменту. За словами Ф. Гаєка, у тоталітарному суспільстві зміни набуває саме значення слова «істина»: «Тепер це те, що встановлює влада, у що потрібно вірити в інтересах спільної справи і що може змінюватися, коли цього потребують такі інтереси [62, с. 164]. Тільки у нашому випадку йдеться не про спільні, а особисті інтереси голови колгоспу. Якщо раніше означення «вдова фронтовика» було способом захисту та виправдання в очах суспільства, то тепер стає погрозою: «Вдова фронтовика, кажеш... Все знаємо. У Сибір захотіла як

бандпособніца?» [33, с. 266]. Так ми означаємо, що єдиних істин чи законів у тоталітарній системі не існує. Вони діють лише тоді, коли система отримує з цього зиск, і втрачають право на існування, коли стають перешкодою на шляху до бажаної мети.

Становище жінки у цій системі характеризуємо як таке, що зазнає найбільшого тиску, адже прагнення володіти нею особами протилежної статі виявляється не лише на фізичному рівні. Прикладом є ставлення Павла – чоловіка Соломії, який вважає дружину не супутницею, а своєю власністю, яку: «... потрібно пильно охороняти. Як усяку належну йому річ» [33, с. 104]. У цьому ми вбачаємо чи не найбільшу трагедію сім'ї як у контексті твору, так і тоталітарного дискурсу загалом: коли стосунки між чоловіком та дружиною побудовані на бажанні володіти та користуватися останньою, повністю нівелюючи її особистість. Значимим є й те, що чим більше часу триває сімейне життя, тим більше Павло утверджується у ролі господаря дружини, адже він «дедалі більше počував себе власником найвродливішої у цілих Загорєнах, або й усій окрузі жінки» [33, с. 104]. Зрозуміло, що і його бажання одружитися з Соломією викликане не почуттями, а прагненням самоствердитися, бути об'єктом заздрощів інших чоловіків. Показовим стає те, що задля чоловічого утвердження у суспільстві на жертвний вівтар принесено особистість жінки.

Цікаво, що привласнення Соломії відбувалася не лише її чоловіком, а й свекрухою. Остання ставилася до невістки спершу насторожено, потім з любов'ю і захистом перед сином, але саме так вона намагалася створити із Соломії зразкову жінку, показуючи їй шлях, яким сама колись пройшла. Свекруха апелює до власного досвіду поводження з чоловіком і тонкощів сімейного життя, намагаючись скерувати дії невістки. Жінка, що не перший рік існувала у цьому мінісоціумі, змогла пристосувати його відповідно до власних потреб, уникнувши постійного життя у категорії жертви. Втім, počуває себе вона не наставницею, а співвласницею, яка теж має право розпоряджатися Соломією, адже та «.. дісталася її синові, а отже і їй» [33, с. 143]. Таке поводження трактуємо як прояв травматичного сімейного досвіду, де стосунки будувалися на єдиних можливих

бінарних опозиціях – підкорятися-керувати. Отже, нехтування особистістю жінки відбувається не лише безпосередньо у суспільстві, але й, здавалось, у сокровенних його елементах, які, як не парадоксально, у часі тоталітаризму стають не прихистком, а місцем неволі.

Окремим аспектом сімейного життя стає насильницька розправа Павла над Соломією. Жінка зраджує чоловікові зі спільним другом дитинства, за що отримує покарання: оголену Павло зв'язує її у клуні і б'є віжками. Т. Ровенська зазначає, що основою насилля стає «виявлення владних амбіцій, утвердження переваги і компенсація кастраційних комплексів» [52, с. 12], чим утверджує думку про те, що кривда Соломії стає для чоловіка способом самоствердження та помсти за власну неповноцінність і слабкість. Важливу роль тут відіграє постать Петра – того самого друга, з яким зрадила Соломія. Ведучи повстанське життя у лісі, він мав мету, чітку життєву позицію та усвідомлення власного шляху, чого не було у Павла. Те, що дружина надала перевагу іншому, кращому, загостило комплекси чоловіка і призвело до їх вираження у фізичній помсті. Оскільки помірятися силами із Петром Павло не міг (і, очевидно, розумів, що програє такий бій), він застосовує силу до Соломії. Більше того, чоловік розуміє, що побиття дружини мало, адже вона може піти до Петра, чим означить перемогу останнього, а тому говорить собі, що «нізащо... її не відпустить» [33, с. 141], аби не допустити абсолютної поразки і зберегти хоч якусь перевагу над суперником. Втім, Павло усвідомлює власну слабкість, а тому вирушає на фронт, щоб виправдати себе як чоловіка і перед дружиною, і перед собою. Загибель і Петра, і Павла стає для Соломії черговою травмою і відчуттям загрози в умовах тоталітарного режиму, який чоловіків убиває фізично на полі бою, а жінок морально знищує у тилу.

Даза, героїня «Країни гіркої ніжності», обирає собі іншу стратегію життя, де чоловікам місця не має. За словами Я. Поліщука, героїня боїться, що представники протилежної статі «можуть обмежити її свободу, так тяжко здобуту» [47, с. 69]. Ця теза характеризує дисонанс у тоталітарному суспільстві, коли загальновизнаним було твердження, що жінка набуває прав, маючи

чоловіка, а насправді означає пригнічення жінки у стосунках, як, власне, сталося у випадку Соломії. Приклад Дази – це свідчення того, що жінка може утвердитися у суспільстві і без заміжжя. Героїня уникає долі залежності від чоловіка, ставлячи пріоритети на власне становлення. Зауважмо, що апелюємо ми не до соціальних звань чи статусів, а осмислення себе повноцінною та незалежною особистістю, яка має право на власну стать і тіло. Даза доводить, що вона є вищою від осіб протилежної статі, які хотіли мати із нею стосунки, адже одного використала лише як можливість позбавити себе невинності задля уникнення зайвих запитань щодо доньки, а на почуття іншого, одруженого, не піддалася, не знецінивши себе до статусу коханки. Система, яка вимагала заміжжя для створення сім'ї і народження дітей, не змогла отримати від Дази ні того, ні того. Тоталітарний устрій, що передбачав підпорядкування жінки системі, зазнав краху у боротьбі проти особистості однієї жінки. Її супротив загальноприйнятим канонам знаменує перемогу індивіда проти тоталітарної системи, яка, завдяки переосмисленню героїнею набутого досвіду, втрачає силу свого впливу.

Суспільство, охоплене ідеями тоталітарного устрою, апелює до індивідуальних прагнень жінки як зразка іншості, якого необхідно знищити. Боротьба проти системи за власну стать і тіло для героїнь творів насамперед означає боротьбу за право бути собою. Тиск суспільства на жінку, яка прагне жити власними ідеалами, – це виклик особистості, яка за допомогою переосмислення набутого травматичного досвіду має змогу не лише протистояти тоталітарній системі, а й виявити справжню суть останньої, що характеризуємо однією з основних потреб як сучасних посттоталітарних студій, так і суспільства загалом.

ВИСНОВКИ ДО II РОЗДІЛУ

Отже, сучасне розуміння тоталітарної системи XX сторіччя крізь призму літературного тексту означене безперервним впливом останньої на становлення індивідуальної, родинної та національної пам'ятей. Сучасна українська література стає способом наративізації подій минулого, де особистість бореться проти руйнівної ідеології тоталітаризму, що проникла в усі аспекти людського життя. Прикладом такої літератури є романи В. Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії». Жінки, зображені у цих творах, стають уособленням протидії тоталітарній системі, основною метою якої стає перетворення суспільства у масу *homo soveticus*. Саме ж становлення героїнь безпосередньо залежить як від внутрішніх інтенцій, так і зовнішніх впливів. Останні у контексті дослідження набувають форм місць пам'яти та знаходять вираження у позиції тоталітарного суспільства щодо ролі жінки у ньому.

У розділі висвітлено нові можливості розуміння й інтерпретації місць пам'яти, до яких можемо апелювати як до чиннику впливу на становлення особистості, яка перебуває у такому місці. Враховуючи недостатнє висвітлення цієї проблеми в українській та зарубіжній гуманітаристиці, ми створили власну класифікацію місць пам'яти, серед яких виокремили місця не-пам'яти, місця-прихистки та місця-доми.

Місця не-пам'яти не містять пам'яти, пов'язаної з окремою людиною чи групою людей, які починають взаємодіяти з цим простором. Тут особистість прагне позбутися власної пам'яти, позначеної тоталітарним досвідом, але часто отримує нову травму, що лише посилює згубний вплив попередньої. Часто такий часопростір стає перехідною ланкою на шляху становлення особистості.

Місця-прихистки позначені позитивним впливом на особистість. Особливістю цієї категорії стає те, що її роль може виконувати будь-що, що символізує пам'ять минулих подій, навіть людина. Важливим аспектом стає уникнення нової травматизації завдяки відсутності бажання забути минуле. До останнього у місцях-прихистках апелюють як способу переосмислення теперішнього і майбутнього, а відтак – пошуків утраченої особистості.

Місця-доми характеризуємо як найважче місце пам'яті у контексті переосмислення травми минулого та її виродження. Саме цей простір наділений пам'яттю героїнь, пов'язаною із нищівним впливом тоталітарного режиму. Водночас він стає місцем боротьби особистості проти zdeформованої тоталітаризмом пам'яттєвої рецепції, надаючи можливість детравматизації та зцілення особистості.

Місця пам'яті стають способом звернення до втраченої ідентичності як можливості її повернути та відновити zdeформовану пам'ять. Героїні романів В. Лиса перебувають у місцях із різними шляхами пошуків утраченого, де і борються з тоталітарною системою, і підкоряються їй. Досліджені різновиди місць пам'яті окреслюємо як значимі категорії в умовах боротьби особистості за право зберегти ідентичність у часі її тотального знецінення.

Вплив тоталітарного суспільства на особистість жінки означуємо як такий, що прагне перетворити її з повноцінної частини соціуму до упослідженої та меншовартісної. Зміна традиційних орієнтирів на закони тоталітарної ідеології негативно позначаються на жінці, яка стає знаряддям у руках чоловіка і тоталітарного режиму загалом.

Виявом такого ставлення стає не лише невизнання суспільством жінки, що не вийшла заміж чи не народила дітей, а й відверте фізичне та моральне гвалтування особами «сильної» статі, користувацькі потреби яких завжди знаходять виправдання та не піддаються осуду чи покаранню. Особливо трагічним стає таке поводження із жінкою у сім'ї, коли насилля стає способом чоловіка самоствердитися.

Героїні романів В. Лиса чинять опір системі, живучи поза законами тоталітарного суспільства та показують себе не лише рівними, а й вищими від чоловіків, що уособлюють систему. Так жінки провокують виокремлення їх як інших, що у часі тоталітаризму передбачало знищення. Цим означуємо, що тиск суспільства зустрічався з опором героїнь, що символізував боротьбу не проти чогось, а за право бути собою. Перемогу у такому протистоянні вважаємо можливою за допомогою звернення до пам'яті, яка не тільки допомагає зберегти

свою ідентичність, а й стає знаряддям для виявлення суті тоталітарної системи, що залишається основною метою не лише сучасного посттоталітарного дискурсу, а й усієї нації.

РОЗДІЛ III. ВНУТРІШНІ ІНТЕНЦІЇ ЖІНКИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОЦЕС САМОСТАНОВЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖУВАНИХ ТЕКСТІВ

3.1 Літературне осмислення тоталітарного досвіду матері

Становлення українського суспільства завжди безпосередньо залежало від самостановлення його окремих індивідів. Фундаментальними чинниками у контексті цього були і залишаються рід і сім'я. Саме сім'я зчаста є тією культурною моделлю соціуму, що не лише формує зразок для наслідування, а й культивує збереження традиційних та індивідуальних цінностей, серед яких чільне місце належить пам'яті.

Водночас існування роду дуже часто забезпечується культом материнства, що, власне, уможливорює безперервність поколінь та збереження в них родової й національної пам'яті. Тобто творчиною майбутніх поколінь і берегинєю минулого як їх свідомісного фундаменту є жінка. Саме вона передає набутий досвід своїм нащадкам, аби вони змогли не просто знати його, а й зробити цінні висновки для перспективи власного майбутнього. Вкрай важливо, щоб нащадки не отримали zdeформованої візії минулого, яка стане хибним орієнтиром під час важливих рішень і може порушити їх цілісне індивідуальне і, як наслідок, загальнолюдське сприйняття життя.

Материнство трактуємо як найвідповідальнішу і найважчу місією, а на жінку-матір покладаємо відповідальність не просто за збереження родинного вогнища, чим часто маніпулюють у традиційних етнічних соціумах, але розуміємо її насамперед як берегиню родової пам'яті. Священний образ матері важливий усім культурам з різними релігійними, національними, історичними досвідами. Ба більше, матір давно набула архетипного значення. Зазвичай в основі цього розуміння маємо символізм родючості і відродження, пробудження і повноцінного становлення, незважаючи навіть на те, що саме стає основою архетипу: власне матір, бабуся, будь-яка жінка, богиня чи будь-який інший образ-символ.

Зауважимо, що разом із архетипним розумінням образу матері в культурі (берегиня, хоронителька, продовжувачка роду), сучасний літературний текст пропонує його якісно нову функцію, а саме: матір постає перед читачем тою, від кого залежить перспектива подолання не лише власної травматичної пам'яті, а й пам'яті своїх нащадків. Вона не тільки забезпечує безперервність поколінь, але і водночас стає ключовою ланкою для осмислення нащадками подій минувшини із можливістю уникнути zdeформованого уявлення про них, бо саме ілюзорне бачення стає хибним орієнтиром і згодом руйнує цілісність внутрішньої світобудови і зовнішньої перцепції. У цій студії ми акцентуємо увагу на зміні традиційного для українського суспільства образу матері, а материнство розглянемо як один із основних рушіїв зцілення травмованої пам'яті у контексті переосмислення досвіду для виродження травми і власної, і нащадків.

У дослідницькій теорії архетипів відомий психоаналітик К. Г. Юнг саме матері приділяє знакове і навіть культове місце. Попри традиційність сприйняття, психоаналітик зазначає, що «під час вивчення індивідуальних випадків... образ усе ж суттєво змінюється» [65, с. 172], набуваючи унікального значення. У контексті юнгівських розважань ми розглядаємо сучасну літературну репрезентацію власне проблеми материнства й образу матері у стосунку до історії та в дискурсі сучасних гендерних аберацій.

Література далеко не вперше інтерпретує проблему материнства, адже, як було зазначено, цей образ давно став архетипним. Втім, у текстах постоталітарного дискурсу маркована соціумом роль жінки різко змінює позицію у суспільній ієрархії, руйнуючи стереотипний образ і ставлячи жінку вище від чоловіка саме в іпостасі матері. Недооцінена оточенням, вона рятує від безпам'ятності себе і нащадків, проектує цілісне уявлення про навколишній світ, а також відроджує власну, а в перспективі й національну ідентичність.

Художні твори В. Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії» якраз і творять наратив, де на прикладі окремих материнських історій показано жінок, які, всупереч традиційним уявленням про їх місце та роль у суспільстві, представляють новий тип жінки-матері: самодостатньої особистості, що здатна

не лише коритися і відтворювати, а й захищати і боротися як за себе, так і за своїх нащадків. Створений В. Лисом текст – не просто родинна хроніка, а репрезентація індивідуальної і національної історії через боротьбу ідентичності проти деформації пам'яті, де перемога особистості зрештою стає рятівною як для сім'ї героїнь, так і для всього українського народу.

Одним зі значимих акцентів материнства стає готовність жінки до продовження роду, коли вона сама, маючи травмований досвід, готова долати його й у наступних поколіннях, й у собі. Загальновідомо, що українському суспільству, як і багатьом традиційно патріархальним соціумам, не властиво доцінювати внутрішній світ жінки, адже головним її завданням, соціальною роллю, на думку ефемерної більшості, є саме народження і виховання дітей. До цього ж моменту як сім'я загалом, так і сама жінка вважаються неповноцінними, хоча «статус вагітної жінки в родині істотно покращується» [24, с. 148], бо саме тоді вона набуває право голосу і вибору.

Досліджені твори В. Лиса характеризують становлення жінки як повноправної особистості у суспільстві як таке, що відбувається без прив'язки до народження дитини, як диктували «неписані закони» соціуму, а за її внутрішнім відчуттям готовності до життя у такому суспільстві і поза ним. І якщо більшість сприймає продовження роду за головний жіночий обов'язок, то героїні В. Лиса показують це насамперед як етап важкої праці над собою. Н. Лавриненко зазначає, що «потреба в дітях – одна з найсильніших потреб особистості» [30, с. 373], але головним акцентом цього твердження ми вважаємо саме особистість, яка зможе не лише народжувати дітей, але й відповідати за свідомісне становлення своїх нащадків, а в умовах тоталітарного дискурсу таке означення заледве має право на існування.

Так, у «Країні гіркої ніжності» Віталія, одна з головних героїнь, розуміючи важливість такої місії, позбувається небажаних вагітностей під тиском усвідомлення неготовності до самостійної відповідальності за ще ненароджене дитя, яке, крім неї, виявилось нікому не потрібним. Комплекс меншовартості, де не просто головною, а єдиною мислимою була думка чоловіка, унеможливорює

розвиток жінки. Таким чином відбувається постійне перешкоджання самому факту існування власного бачення світу, не кажучи вже про те, аби мати змогу самостійно вирішувати долю свою і нащадків. Згодом Віталія, як і свого часу її матір, все ж наважується повернути втрачену самість, звертаючись до болісних спогадів і проживаючи їх уже у контексті набутого досвіду, що може змінити хибі життя теперішнього і можливі помилки в майбутньому.

Рефлексії над прожитим стають основною можливістю для переосмислення поглядів щодо цінності особистості. Лише пропрацювавши травмований досвід, героїня стає готовою до відповідальності за долю нащадків, адже зауважує для себе, що «нестерпно захотіла мати дитину. Доцю» [32, с. 173]. Жінка не просто готова передати набутий життєвий досвід, а й акцентує, що її прагнення мати дівчинку – це потреба виправити свої помилки. Вона готова запевнити, що її травма вже не матиме для доньки таких руйнівних наслідків, як свого часу для самої Віталії.

Натомість Соломії, героїні твору «Соло для Соломії», навіть не знадобилося запобігати небажаній вагітності, бо вона «запліднювалася тільки тоді, коли дуже цього хотіла» [33, с. 301], що вказує на абсолютну рівновагу її внутрішньої готовності із готовністю тіла. Такої гармонії досягти нелегко: лише коли жінка опановує свою свідомість та регулює прагнення із основним акцентом на собі як повноцінній частині суспільства, а не на хибних постулатах оточення, їй вдається безболісно повернутися у травматичні події, сприймаючи їх крізь призму сьогодення, та зцілити пам'ять.

Зазначимо і зворотний ефект: продовження роду має цілющий детравматизуючий вплив на самих матерів. Народження дитини символізує не тільки початок життя нового покоління, а й нове життя жінки. Усвідомлення цього стає приводом до оригінальних саморефлексій Дази – матері Віталії, коли звучить: «Рятуй себе, бо то і твоє життя, в цій жінці» [32, с. 281]. Саме тоді героїня пізнає дитину як рушія зміни вектору власного мислення і реконструкції викривленої візії життя, коли не лише вона рятує немовля, а й немовля рятує її. Перебуваючи у пошуках втраченої разом з іменем ідентичності (зміна прізвища

у сиротинці, зміна імені і прізвища задля уникнення постійного нагляду спецслужб за «дитиною зрадників»), Даза не тільки намагається знайти свій шлях, але і водночас проживає чужий – «позичений», завдяки якому можливе життя без переслідувань каральним режимом. Зречення особистості стає прихистком в умовах тоталітарної системи, але не від пам'яті, яка постійно виринає спогадами про пережите. Його проговорення стає основним аспектом на стезі до відновлення індивідуального. Дитя, яке так рішуче рятує героїня, стає для неї хорошою можливістю передачі досвіду наступним поколінням.

Циклічність взаємозв'язку матері і дитини простежуємо протягом усього твору, бо не тільки мати ділиться із нащадками набутим досвідом, але й наступне покоління постійно апелює до попередників, не лише дивлячись на них, а й розуміючи їх частиною власного життя. Тут можемо прочитати метонімічну проекцію, коли ціле суспільство не може мислити себе без минулого, постійно звертаючись до досвіду попередників для вирішення проблем у сучасному. Збережена пам'ять стає єдиною можливістю для уникнення помилок, а постійне повернення до неї, переосмислене В. Лисом крізь призму стосунків мати-дочка, лише вкотре доводить згубну дію суспільної безпам'ятності. Представниця вже третього покоління згаданого твору, Олеся (власне, дочка Віталії), у кризовій ситуації зауважує: «Я помру без мами» [32, с. 141], апелюючи до останньої як архіву зціленої пам'яті, життя без якої унеможлиблювалося. У цьому контексті варто зауважити, що життя матері без дитини цілком можливе, бо нащадок – лише один із можливих, хоч і вагомий, варіантів подолання травмованого досвіду. Натомість повноцінне становлення дитини без матері, пам'ять якої зцілена, неможливе, оскільки передача непропрацьованої травми у наступні покоління лише посилить і так zdeформоване сприйняття світу, неминуче орієнтуючи цілу націю на зникнення у ній маркера ідентичності.

Осмислення тоталітарного досвіду дозволяє матері передати нащадкам цілісну картину світу, а втрата такого орієнтиру для дитини свідчить не що інше як повернення до викривленої візії минулого і, як наслідок, загрожує втратою особистості. Покоління, що безпосередньо не зазнало тоталітарної травми, в тій

чи тій мірі відчуває її завдяки суспільству, значна частина якого навіть у постоталітарному просторі живе ідеалізованим образом радянського минулого. Зцілена пам'ять матері стає чи не єдиним прихистком не лише для порівняння із власними життєвими орієнтирами, а й можливості цілісного становлення індивіда. Таким чином Олеся знаходиться під материнським захистом, орієнтуючись на набутий досвід та проектуючи його на свою долю.

Не завжди, до речі, нащадки хочуть знати про минуле, до якого вони безпосередньо не дотичні. Ця проблема почасти стосується зміни кожного покоління, коли діти відверто заперечують цінності попередників, їх досвід чи систему їхніх поглядів на життя. Ми вбачаємо в цьому не просто відсутність зацікавлення в умотивованості батьківського ставлення до дітей чи методів їх виховання, не прагнення відчуження від рідних як довід внутрішнього становлення у новому, неосмисленому попередниками, культурному часі та умовах, а страх перед усвідомленням того, що розриву поколінь не існує, а історія батьків впливає на дітей, особливо, якщо картина минулого означена непропрацьованою травмою. Т. Гундорова щодо цього зазначає: «Прив'язаність до травматичного минулого ставить нащадків у позицію заручників: фізично не причетні до минулих подій майбутні покоління виявляються до них прив'язаними, а сучасність стає натомість чимось, що не піддається репрезентації, є невловною» [13, с. 10], чим і підтверджує тезу про боязнь дітей відкрити ті небезпечні версії минулого, які можуть посилити їх підсвідому травму. Незнання трактуємо своєрідним виправданням людини за відсутність реакції на втрату ідентичності.

Так і все суспільство часто опирається на безпам'ятність, що символізує відсутність відповідальності за події минулого та не бажає проживати цю травму заново. У момент, коли оприявнюється травмований досвід, соціум, зокрема Олеся, закономірно думає: «Краще б я ні про що не дізналася» [32, с. 242], бо насправді ще просто не знає, що робити зі своїм знанням, і апелює до нього лише у контексті болю, а не зцілювального досвіду для майбутнього.

Саме в такі моменти важливим є факт втручання особи із комплексним поглядом на минуле, яка вже змогла подолати травму і готова поділитися знаннями із нащадками, змінюючи орієнтири їхнього світобачення. Так, вже бабуся Даза, повертаючись у спогади із травматичного минулого, не лише переосмислює його, а й відкриває онуці Олесі нові перспективи розуміння нею теперішнього. Зцілені від власної травми, матері вбезпечують від його руйнівного впливу своїх дітей та онуків, акцентуючи на помилках минулого і запобігаючи повторенню цих помилок. Пошуки ідентичності майбутніх поколінь, без сумніву, звернені до тих, хто зумів зберегти її в часи тоталітаризму. Саме матір стає такою для Олесі. Дівчина вбачає у ній головний орієнтир, бо під час вічних пошуків себе тільки «поруч з жінками, що враз розворушили її світ, її затишок» [32, с. 37]. Акцентуємо на тому, що «світом» героїні насправді є її пам'ять, яку довгий час дівчина ховала на підсвідомому рівні і лише знайшовши оперття у материнському досвіді, перестала замовчувати власний травматичний досвід, а працювати над ним.

Осмислення матір'ю перспективи, що дитина може отримати у спадок викривлене сприйняття життя, лише посилює її прагнення запобігти передачі травматичного досвіду, і, як наслідок, пропрацювати власну травму. Матір бере на себе відповідальність за продовження роду у фізичному, й у психологічному аспектах, розуміючи, що своє бачення життя передасть дітям. Це і спонукає її не уникати травматичного досвіду, а протидіяти йому навіть тоді, коли доводиться повертатися у болісні спогади. Боротьба із внутрішнім страхом перед можливістю повторно отримати травму, протидія ставленню до світу як суцільної небезпеки і боротьба за власну ідентичність навіть у мезових умовах вкотре доводять, що «матір усі свої сили віддає на продовження і збереження роду» [37, с. 169].

Для неї, як і для усієї нації, це символ боротьби не лише проти тоталітарного режиму чи суспільних стереотипів, а насамперед прагнення ідентичності, в якій материнство відіграє не останню роль. Передаючи набутий досвід, матір заразом апелює до важливості власної самості й відстоює це

всупереч насадженню гібридизованого радянською системою заперечення цього, що згодом і відобразилося у світогляді Олесі: «...єдиний вихід... – виграти особисту війну. Війну за себе» [32, с. 259]. Таким чином переданий тоталітарний досвід у підсвідомості дівчини адаптується до тієї ситуації, в яку потрапляє нове покоління, а жінка-матір вкотре може пересвідчитися у правильності обраного шляху, головним орієнтиром якого стала боротьба за цінність особистості в умовах загального сліпого наслідування концепції *homo soveticus*. Важливим аспектом у цьому ключі вважаємо погляд на травму із позиції теперішнього. Тоді героїня апелює до травми як переосмисленого досвіду, а не можливості повторної травматизації.

Саме таким чином боролися із травматичним досвідом і матері, коли в межових умовах розглядали небезпеку на основі вже набутого досвіду і шукали ті шляхи розв'язання ситуації, які б не дозволили циклічність загрози. Зауважмо, попри те, що протидія травмі мала початок задовго до продовження роду, саме діти стають найпотужнішим стимулом боротьби, коли відбувається тотальна нівеляція інших цінностей.

Одним з основних засобів повернення до травми стають спогади героїнь. Завдяки процесу повернення до витоків деформованого сприйняття світу автор роману конструює той наратив, який перетворює травматичну пам'ять у досвід і дозволяє його проговорити, що вкрай необхідно для зцілення особистої і національної пам'яті. Подібні відсилання до минулого – це пошуки самоідентифікації шляхом болісного досвіду пережиття травми і нерозривний зв'язок із нею. П. Рікер зауважує, що пам'ять «...проявляється у контрастному зіставленні минулого з майбутнім ... а також із враженням, що належить до теперішнього» [74, с. 28], чим вказує на аналіз особистістю вже прожитого не лише у контексті сучасності, а й майбутнього.

Важливо зацентрувати на тому, як саме відбувається повернення до пам'яті минулого: адже, з одного боку, місце має певною мірою циклічна травма матері, а з іншого, – прожиття подібної травми її нащадками. Перша ситуація означає той етап самопошуків, коли місце травматичної пам'яті жінка сприймає саме як

болісний етап, а не можливість набути досвід, чим і прирікає себе на повторну травматизацію. Другу ситуацію характеризуємо як таку, де реінкарнації пам'яті потребує дитина, що не проживала травми раніше, але яка передалася їй у спадок і активно прогресує завдяки низці внутрішніх і зовнішніх чинників, основними з яких стають пошуки ідентичності та втрата світоглядних орієнтирів. Матір, аналізуючи власний досвід, не лише пропрацьовує травму минулого, а й допомагає нащадкам уникнути безпам'ятності й жити сучасними проблемами із можливістю пояснити й вирішити їх на підставі досвіду, апелюючи до тих зусиль, які вона поклала на вівтар вселюдського зцілення. Усвідомивши пройдений шлях, Віта говорить: «...після того, що сталося зі мною, з Олесею нічого не може статися...» [32, с. 39]. Її дитина – це метонімічна проекція усієї нації, яка з кожним поколінням вдається до пошуків самоідентичності і знаходить порятунок у силі зціленої пам'яті предків.

Усвідомлення матері, що дітям передано травмовану візію життя, чи не найглибшою мірою нівелює осмислення виконаного обов'язку перед дітьми. Так, наприклад, Віта у творі «Країна гіркої ніжності» про хибний шлях своєї дочки говорить, що «дорікала доньці, а знала, що собі» [32, с. 54], таким чином беручи на себе відповідальність. Прагнення матерів змінити долю дітей – це насамперед підсвідома потреба пропрацювання власних хиб у концепції пам'яті, адже остання стає одним із основних рушіїв становлення майбутнього. Більше того, Соломія-донька із «Соло для Соломії» остерігається не просто повторення материної травми, а й її нищівного впливу, адже боялася, що «...буде в неї доля ще гіршою, ніж у матері» [32, с. 328]. Діти намагаються виправити zdeформовану пам'ять, осмислюючи саме помилки матерів, їхній життєпис, спільні і відмінні риси, адже вони перебувають у «пошуку материнського захисту від травми» [51, с. 152]. Це вкотре доводить двобічний зв'язок поколінь, що не лише відчують одне одного, а й нерозривно пов'язані у своєму розвитку із минулим, де чи не найвагомішу роль відіграє пам'ять.

Страх, що діти успадкують долю батьків В. Лис ілюструє на прикладі матері, яка боїться давати дитині своє ім'я. Так ціле покоління Соломій у романі

автора намагалося боротися із накладанням «чужого сценарію» на їхнє життя, відстоюючи прагнення іти своїм шляхом. Чітка позиція незалежності від інших, осмислення власної повноцінності сприяли боротьбі із вже закладеною у свідомості думкою, що донька «долю материнську повторює» [33, с. 115], адже все ж є місце моментам дублювання історії. Зазначимо, що «у психоісторії української літератури інтродукція матері є основою розвитку національного характеру» [19, с. 54], що вкотре свідчить про орієнтацію роду і суспільства саме на матір. Так прототипом для наслідування стає не лише матір, а разом її травмована пам'ять, яку нащадки сприймають загалом як щось, що їй повинно бути. Саме тому частиною материнства є необхідність збереження та зцілення пам'яті, бо наслідками передачі непропрацьованої травми стає абсолютна зміна вектору мислення прийдешніх поколінь, що сприятиме знищенню роду взагалі.

Кожне нове покоління Лисових Соломій – це приклади нового типу жінок, які все більшою мірою протистояли як тиску суспільства, так і власній згубній долі. Народження ними дітей – це шанс виродження травматичного досвіду цілого покоління. В. Лис акцентує на цьому тоді, коли майбутні Соломії стають прикладами успіху й самоствердження.

Схожий сценарій подій сконструйовано й на проекції двох Софій – героїнь однойменного роману письменника. Молодша була єдиною дитиною, що свідомо обрала шлях, протилежний долі матері. Різниця у тому, що другий випадок репрезентує різку зміну контрастів без осмислення впливу минулого на теперішнє, та навіть цю травму героїні пізніше долають разом. Софія-донька доводить, що можливо набуті незалежності відразу, та водночас саме вона і є символом того, що майбутнє залежить саме пропрацювання досвіду минулого, а не його уникнення.

Олеся, героїня «Країни гіркої ніжності», народивши дівчинку, називає її Вітою – як померлу матір. У роздумах про вагітність, дівчина згадує слова мами про їхнє бабське кодро та додає: ««Кодло» поповниться. Відтвориться» [32, с. 359], чим акцентує на природному рухові життя, на перспективі продовження їх самих у майбутніх поколіннях. Символічне ім'я для доньки – не просто шана

Віті, але знак того, що Олеся досі відчуває потребу у заповненні «білих плям» пам'яті. Тепер вона зможе не лише працювати над детравматизацією власного досвіду, а й передавати нащадкам цілісну картину світу. Народження нової Віти означає не стільки фізичне явище, скільки переосмислення досвіду Віти-матері, яка, пропрацювавши його, змогла відпустити пережите та отримала шанс на іншу долю.

Усвідомлення того, що у «Країні гіркої ніжності» головні героїні не є кровними родичками, приходить не відразу: настільки взаємопов'язаними та взаємозалежними представлено їхні долі. У цьому ми прочитуємо всеохопну силу материнської любові, коли «під покровом її мантиї знаходять прихисток чужі діти» [55, с. 196], які насправді виявляються не чужими. Даза, ще будучи медсестрою у селі на Волині, допомагає Віті народитися у повстанській криївці, а згодом рятує її з розбитого сховища повстанців і в дочеряє. Трагічність обставин і водночас сакральність появи на світ нової людини створили незриму спорідненість між новонародженою Вітою та Дазою, яка каже: «То ж моя дитина» [32, с. 238]. Це відчуття у героїні виникатиме постійно, і саме завдяки ньому вона рятує немовля з підірваного сховища, бо «мовби щось передчувала» [32, с. 294]. Тут ми прочитуємо, що існує досвід, спільне прожиття якого не дозволяє повернутися до попереднього життя та створює особливий зв'язок між тим, хто його проживає, навіть якщо це прожиття ще неусвідомлене.

Перша зустріч Віти й Олесі, звісно, відбувається по-іншому, адже героїня вдавала, що вона вагітна, а насправді чекала, коли Олесю народить інша жінка. Біологічна матір відмовилася народжувати, коли дівчинка перебувала ще в її утробі, пояснюючи небажаністю вагітності та неготовністю ростити дитину. Віта підкупила лікарів та домовилася із породіллю, бо прагнула стати матір'ю. Навіть ім'я доньці вона обрала сама. Такий шлях до материнства, а не всиновлення, наприклад, трактуємо почасти як компенсацію власної провини за її трьох ненароджених дітей і неможливість дозволити загинути ще одному невинному немовляті. Виховування дитини з самого малку, догляд за нею та справжня материнська любов вкотре доводять, що, як кажуть у народі, мати – не та, що

народила, а та, що виховала. На цьому й акцентує Олеся під час зустрічі зі своєю біологічною матір'ю. Аби стати справді мамою, дівчина пропонує їй «через дещо пройти» [32, с. 236], з-поміж чого називає банальні, але значимі у сім'ї речі: співи колискових, лікування від хвороб, постійне піклування, готування їжі, виряджання у перший клас тощо. Очевидно, що усі ці етапи уже пройдено й у пам'яті виринають спогади про ту жінку, яка пройшла їх разом з Олесею, – мамою Вітою. Цей момент чи не найяскравіше засвідчує про вплив пам'яті на взаємозв'язок із людьми, що оточують, та важливості спільно набутого досвіду.

Героїні роману В. Лиса доводять, що пам'ять для людини стає важливою не лише у контексті осмислення власного становлення, а й у їхньому зв'язку з нащадками. Історії цих жінок показують усю велич материнської любові, що не базується на фізіологічних чинниках, а виявляє себе насамперед у внутрішніх поривах, спричинених впливами пам'яті.

Цікавим водночас видається образ Марини – біологічної матері Віти, яка загинула у криївці внаслідок вибуху, захистивши своїм тілом доньку. Вона жила у підпіллі попри вагітність, що свідчить про силу її переконань та готовності до власної жертвності заради ідеї. О. Кісь, досліджуючи досвід жінок-учасниць національно-визвольних змагань, означає особливості постійного перебування у сховках, акцентуючи на тому, що «не лише у побутовому, але й у психологічному сенсі життя жінок у підпіллі було вкрай складне» [22, с. 594]. Особливо важко ставало під час та після вагітності, коли народження дитини потребувало як додаткових умов у самій криївці, так і постійних переховувань поза її межами, що вимагало від породіллі значних фізичних та психологічних зусиль.

Доля людей, підірваних у цьому сховищі, уособлює долю чималої кількості повстанців, які загинули у такий спосіб. Невідомі загалу підірвані криївки стають братською могилою для її мешканців, сховавши у землі як людей, так і їхні історії. М. Поллак зазначає, що «убитих закопують десь посеред луку чи поля, у далеких лісах, тихих зелених хащах, ...щоб позбавити їх пам'яті, ув'язнити їхні смерті в анонімності» [48, с. 19-20]. Роман В. Лиса дозволяє нам дізнатися долю однієї такої поховання саме завдяки Марині. Її вагітність та народження дитини

стають символом незнищенності людського сліду, а саме материнство постає як спосіб передати наступним поколінням історії своїх предків та зберегти пам'ять про них. Даза, розпитуючи про біологічну матір Віти, чує притаманну у тогочасній фразу «Пропав її слід. Як і багатьох» [32, с. 309], але героїня знає, що «не пропав» [32, с. 309], а продовжив своє існування у Віті. Сам факт, що дівчинка вижила, означає і продовження життя пам'яті про події минулого та їх учасників, що виринають спогадами навіть крізь десятки років, коли вже старий Матвій, батько Віти, побачив її портрет на столі і «натужний напіввидих, напівзойк вирвався з його грудей: — Маринка!..» [32, с. 363].

Отже, сучасна українська література апелює до материнства як ключової цінності у контексті боротьби проти згібридизованого тоталітарною системою бачення світу. Жінка, попри традиційні уявлення суспільства, стає ключовою ланкою у зв'язку поколінь, яка бере на себе тягар не лише підтримувати цей зв'язок, а й боротися із досвідом травми і перемагати його для зцілення пам'яті та проектування щасливого прийдешнього як для свого роду, так і для всього суспільства. Зусилля жінки-матері над пропрацюванням травми і осмисленням тоталітарного досвіду – це чи не єдиний шлях для можливості детравматизації наступних поколінь в індивідуальному, родинному та загальнонаціональному аспектах з метою повернення цілісного світосприйняття і реінкарнації втраченої пам'яті.

3.2 Самоідентичність жінки у тоталітарній дійсності

Життя в умовах тоталітаризму неодмінно супроводжується набуттям досвіду, який руйнівною силою впливає на людину, її уявлення про світ загалом і власне місце у ньому. Деформована внаслідок застосування ідеологічних механізмів пам'ять проектує для свого носія викривлене бачення не лише минулого та теперішнього, а й досить часто провокує втрату ціннісних орієнтирів у майбутньому. Це, відповідно, загрожує не лише сутнісному розвитку людини, але і розумінню та почуванню нею власної індивідуальності. Індивід в умовах тоталітаризму набуває статусу людини маси. До цієї проблеми у своїх

дослідженнях зверталися Ханна Арендт [10], Ерих Фромм [61] та ін. Будь-який спротив масовізації загрожував репресіями. Не є відкриттям, що подібна втрата ідентичності в окремих людей означає неминучий злам у свідомості всього суспільства і, як наслідок, зникнення останнього у контексті самотності.

Таким чином тоталітарна система змінює спектри мислення цілих націй, формуючи їх в одну безлику масу. Єдиним шляхом до повернення ідентичності вважаємо пропрацювання травмованої пам'яті завдяки переосмисленню власного досвіду і зміни світоглядних позицій. Непропрацьована травма стає каменем спотикання на шляху до самоусвідомлення як конкретної людини, так і нації загалом. Саме осмислення тоталітарного досвіду дозволяє переоцінити пройдений шлях та його значення у сьогоденні, а також рухатися вперед із чітко окресленими помилками минулого задля їх подальшого уникнення.

Література останніх десятиліть досить активно працює із посттоталітарною травмою української культури, пропонуючи різні версії її подолання. Проблематика, типи персонажів, мова художнього тексту – це ті важливі акценти, зосередившись на яких можна дослідити специфіку особливості сучасного красного письменства. Пропонуємо у цьому випадку звернути увагу на проблему самоідентичності жінки та її еволюцію у контексті посттравматичної студії тоталітарного досвіду, відображеного у художніх творах В. Лиса.

Будь-які спроби здобути право на індивідуальність у часі тоталітарної системи стикаються з опором. Тоталітаризм прагне не лише уніфікувати суспільство до *homo soveticus*, а й знищити будь-які прояви ідентичності. Під проводом ідеології відбувалася «гігантська масовізація індивідів» [4, с. 420] за Х. Арендт, що призводить до втрати особистісних орієнтирів і, як наслідок, пам'яті. Особливо це позначається на жінці, втрата особистості якої загрожує зникненню всієї нації. Вплив системи на жіночу ідентичність в умовах її тотальної нівеляції ми описали раніше. Але не менш вагомим є те, як саме індивід чинить спротив системі задля уникнення безпам'ятності. Героїні творів В. Лиса

відстоюють власні інтереси та погляди на життя всупереч нав'язаному суспільством баченню, чим означають новий тип жінки у тоталітарній системі.

Тиск соціуму, що прагнув від жіноцтва абсолютного самозречення і віддачі сім'ї та життя у тіні чоловіка, не зміг змінити пріоритетів героїнь, хоча, без сумніву, ускладнював розуміння власної цінності. Перемога у боротьбі індивідуальних прагнень проти думки оточення передбачає усвідомлення кінцевої мети у такому протистоянні. Аргументуємо це тим, що рух проти системи символізує неможливість повернутися до життя у ній як повноцінного члена суспільства. Особа, що пішла наперекір неписаним законам соціуму, але не змогла реалізувати себе поза його межами, приречена на існування у ролі заручника системи, що призводить до знищення як морального, так і фізичного. В. Франкл, звертаючись до Ф. Ніцше, зазначає, що «той, хто знає навіщо жити, може витримати будь-яке як» [60, с. 91], чим аргументує важливість мети у протистоянні загальновизнаному канону.

Соломія, головна героїня роману «Соло для Соломії», свою мету вбачає у прагненні зберегти індивідуальність як єдину можливість стати сильнішою від пережитої травми морального і фізичного насилля, отриманих у часі тоталітарної дійсності. Протистояння системі виявлялося не лише у невизнанні єдиної можливої системи сім'ї (народження дітей для повноцінного визнання як дружини, виховування дітей у шлюбі, вагітність лише заміжньою), але й у байдужості до реакції суспільства на її вчинки: «І чхати було на те, що скажуть сусідки тимчасові — Степанида-депутатка-делегатка та Поліна. Хай собі думають і кажуть, що хочуть. Вона щаслива» [33, с. 297]. Так жінка у пріоритет ставить власні відчуття, а не загальні очікування. Усвідомлення власної байдужості до оцінки суспільством її дій стає чи не найкращим показником того, що соціум утратив свій вплив на героїню. Головним обов'язком Соломії означуємо не виправдання чужих очікувань, а реалізація власних прагнень, наслідком чого стає виродження закладених тоталітаризмом травм та передача набутого досвіду майбутнім поколінням.

Утім, зміна мислення героїні не означає зміну мислення всього суспільства, яке ще не раз намагалось схарактеризувати Соломію як упосліджену його частину, що повинна знати своє місце. Прикладом цього стало сватання Гордія, коли він відверто сказав, що йому потрібна жінка, яка допомагатиме з вихованням його чотирьох дітей. У його пропозиції не було ні слів кохання, ні навіть примарного уявлення щастя – лише акцент на тому, що й Соломії потрібен чоловік, що вкотре апелює до стереотипного уявлення про життя незаміжньої жінки.

Різницею між цим намаганням вказати героїні її «місце» та попередніми (наприклад, коли подруга не дозволила Соломії висловити своє горе щодо втрати чоловіка, бо вважала її неповноцінною вдовою через відсутність дітей) полягає у тому, що героїня не кориться. Вона все ж розписалася з Гордієм, але не через покору, а жаль до долі сім'ї і усвідомлення їх щирості у намірі прийняти Соломію. Проте, вступивши в нову родину, героїня «вирішила взяти бика за роги» [33, с. 326], себто встановити власні правила, основним з яких було збереження у дітей пам'яті про рідну матір. Цією позицією вона не лише не піддається загальноприйнятій ролі жінки у сім'ї, але й спонукає її членів берегти пам'ять минулого. Доказом цього стає момент, коли Світлана, старша донька Гордія, вперше називає Соломію мамою, зауваживши, що «я й маму Тетяну не забуду. Тільки... Я ж бачу, як ви до мене та маленьких ставитеся, скільки походили, як ми хворіли, коло нас» [33, с. 332]. Цей епізод свідчить про порівняння дівчиною материнської турботи із піклуванням Соломії, яке не було гіршим, і усвідомленням того, що пам'ять про минуле спонукає до його переосмислення і можливості жити в теперішньому без прив'язки до травматичного досвіду втрати рідної людини.

Життя в постійній боротьбі за власні інтереси супроводжує героїню до старості, де вона знову стикається із прагненням привласнити її, прикладом чого стає повернення Вадима та його пропозиція жити разом. Марення минулого, що постало в особі чоловіка, не просто перестає впливати на героїню – тепер вона не усвідомлює потреби у відновленні давніх стосунків: «Нащо вона йому тепер і

він їй?» [33, с. 342]. Спробу створити нові стосунки з Вадимом, коли Соломія переїжджає до нього, ми інтерпретуємо не як залежність від досвіду минулого, а як спробу осмислити зміни, що, як вона вважала, відбулися не тільки в ній. Втім, за час спільного життя чоловік пройшов етапи від представлення її «моя Соломія» до «служниця», що репрезентувало тоталітарний погляд на місце жінки у сім'ї, якому так опиралася Соломія. Усвідомлення того, що у героїні з чоловіком зовсім різні погляди на життя та стосунки, призвели до відчуття «мовби вона тут істота чужорідна» [33, с. 348]. Прагнення залишитися повноцінною особистістю спонукає Соломію покинути середовище і чоловіка, що так хотів повернути її у статус вторинної.

Важливим аспектом образу жінки стає її самоосмислення. Їй необхідно не коритися настановам оточення, а навчитися проговорювати власну позицію, адже «... жінка зможе змінити своє становище в суспільстві лише тоді, якщо вона відмовиться від звичної для себе ролі інтерпретатора і буде наполягати на своєму праві «говорити» – хоч і це може виявитися недостатнім» [34, с. 15]. Натомість, невпевненість у собі призводить до втрати орієнтирів і повернення у стан підпорядкованої частини суспільства. Соломія, зустрівши Демида – друга загиблого Петра, повертається до травматичного досвіду втрати коханого і відчуття власної зради його пам'яті. Немоżliвість пережити цю травму, що ризикує повторитися смертю Вадима, породжує комплекс меншовартости у героїні: «Але ж вона тико звичайна жінка» [33, с. 244]. Таким чином героїня ототожнює себе з іншими членами соціуму, ще не усвідомлюючи, як важливо подолати болісний досвід минулого. Масовізація суспільства тоталітарним режимом спрямована на те, аби відібрати у людей відчуття власного значення, перетворюючи їх у безликий натовп. Існування у такому соціумі загострює відчуття власної неповноцінності, а причини проблем людина шукає не в собі, а сприймає їх як належне: «Така моя доля» [33, с. 200].

Викривлене бачення реальності, нав'язане суспільством, потребує переосмислення з усвідомленням власної значимості, що може стати рушієм позитивних змін. Доки жінка перебуває під впливом суспільства, доти вона не

зможе відшукати власний шлях і присвячуватиме себе служінню іншим. Е. Томпсон вдало зазначає, що «жінки були змушені платити реальну ціну за те, що на перше місце ставилося благо держави, а не особистости чи родинні блага» [59, с. 313], чим виокремлює жіноцтво як таке, що жертвує власними прагненнями заради загальних ідей.

Значимим Соломії стає момент усвідомлення щастя, яке вона давно втратила. Під час перебування із робітничою делегацією у Києві, героїня закохується і присвячує себе стосункам, а не робочим поїздкам, за що її осуджує суспільство. Вийшовши за межі суспільних правил, вона спершу відчуває докори сумління, але недовго, кажучи собі «мені не соромно, бо я щаслива» [33, с. 299]. Так, у якусь мить, вона ставить у пріоритет власні бажання, а не постійне служіння іншим. А це аж ніяк не вписується в традиційні межі поведінки і жінки. Усвідомлення можливости бути щасливою допомагає жінці переосмислити традиційні погляди тоталітарної системи на її місце у суспільстві та віддати перевагу пошукам самоідентичности. Жінка ставить благополуччя особистости вище від зобов'язань, які покладає на неї соціум, тим самим нівелюючи вплив тоталітарної системи.

Розуміння важливості обов'язку перед собою як особистістю відображено й у творі «Країна гіркої ніжності». Віта сперечається з матір'ю про виховання Олесі, шкодуючи, що багато чого не встигла сказати доньці. Внучка Дази, яка є представницею покоління постпам'яти, «ще тільки підійшла до тієї межі, де відкриватиме й відкриватиме себе» [32, с. 38], тому для неї вкрай важливими є знання минулих поколінь для можливости створити цілісну картину світу. Передача набутого досвіду нащадкам сприяє зціленню травмованої тоталітаризмом пам'яти та можливістю жити, апелюючи до минулого як до вже пройденого етапу. Втім, для такого осмислення необхідною умовою залишається зцілена пам'ять, що не спричиняє деконструкцію особистости. Становлення індивіда зазвичай відбувається у кризові для нього моменти. Так, Даза дійшла до розуміння справжньої себе у межевій ситуації. У процесі допомоги повстанцям, коли їй загрожувало викриття і фізична розправа з боку влади. Її донька Віта теж

змогла повною мірою осмислити переданий матір'ю досвід, кажучи матері: «Це від тебе. Я недавно зрозуміла. Гармонія світу в самій людині. Якщо вона відчуває чи, точніше, якщо здатна відчувати цю гармонію» [32, с. 38]. Героїня осмислює це, коли хворіє четвертою стадією раку і шукає шляхів передачі набутого досвіду своїй доньці. Віта акцентує на тому, що для розуміння світу спершу потрібно зрозуміти свою сутність. Здатність відчувати гармонію ми трактуємо як здатність особистості звільнитися від травматичного тиску системи, вплив якої унеможлиблює становлення індивіда.

Самоосмислення жінок залежить певною мірою і від чоловіків, що перебувають поруч із героїнями. Попри загальноприйняте трактування жінки як слабкої статі, тоталітарна система означила період «жіночої сили і чоловічої слабкості» [44, с. 71], коли жіноцтво перебирає на себе місію поведиря, звертаючись до просторів пам'яті і рятуючи особистість, а відтак і всю націю від її виродження. У своїх прагненнях врятувати ідентичність, героїні В. Лиса зосереджують увагу не лише на собі і наступних поколіннях, а й прагнуть допомогти чоловікам. Зцілення власної пам'яті сприяє бажанню врятувати тих, загубив свої орієнтири, – чоловіків.

Віта, героїня роману «Країна гіркої ніжності», прагне врятувати хулігана Едика. Дівчина думала, що під грубою зовнішньою оболонкою цієї людини прихована чиста душа, тому постійно повторювала собі: «Я порятую, порятую його» [32, с. 50]. Причиною таких висновків стали листи Едика з в'язниці, які, насправді, писав не він. Дівчина вводить себе в оману, намагаючись розгледіти те, чого насправді немає. Брехлива ніжність у листах, написана руками іншого в'язня, – це вдала спроба заманити Віту до себе, аби користуватися нею як фізично, так і морально. Чоловік, що втратив свій вплив у зовнішньому світі й опинився в ув'язненні, прагнув володіти бодай чимось, аби самоствердити своє «я». В. Агєєва зазначає: «Психологічний стереотип тут спрацьовує безвідмовно: щоб почуватися сильнішим, поруч так потрібна слабка, беззахисна істота» [1, с. 23], якою стала закохана дівчина. Розуміємо, що у цьому випадку, як і в

багатьох інших, жінка є засобом самоствердження, а її щире бажання допомогти нашо́вхується на користувацькі потреби «сильної статі».

Віта говорить матері, що потрібна Едику, адже саме вона може стати його рятівницею. Тільки героїня упускає важливий момент: неможливо врятувати того, хто не лише не потребує, а й навіть не усвідомлює потреби у допомозі. Віта, не розуміючи цього, кидається у пастку, проігнорувавши слова Дазі: «Ти так і не зрозуміла його. І себе не зрозуміла. Але себе ти ще можеш зрозуміти» [32, с. 146]. Нерозуміння себе у цьому контексті трактуємо як відсутність самоідентичності героїв, що призводить або до пошуків власної особистості у просторах пам'яті, або до самознищення. Можливість усвідомити себе, про яку матір говорить доньці, означаємо можливістю самопошуків у момент, коли ще існує пам'яттєва рецепція світу та, що не менш важливо, прагнення знайти себе.

Шлях Едика, на який частково ступає також Віта, – це шлях повернення до тоталітаризму з упослідженою роллю жінки. Оскільки «підкорена жінка трактується як маргінальна, недолуга» [66, с. 63], вкрай важливим постає питання не допустити її падіння у особистісних, а відтак і соціальних позиціях до служінню «сильній статі». Мотиви самозречення заради присвяти життя іншим – це безпосереднє зображення проблеми втрати ідентичності, коли націю цілеспрямовано перетворювали у советський народ або таврували незгідних ворогами системи. Усвідомивши, що змінити Едика неможливо, Віта повертається до того, про що говорила їй матір: пошуків себе. Відновлення особистості відбувається лише завдяки її зверненню до просторів вцілілої пам'яті і прагненню звільнитися від руйнівного впливу травматичного досвіду, нанесений як чоловіком, так і системою загалом.

Розуміння того, що представники «сильної статі» не відповідають такій характеристиці, приходить до героїнь не відразу. Причиною цього стає власний комплекс меншовартості, навіяний соціумом. Лише переосмислення своїх прав і можливостей завдяки пам'яті допомагають жінкам усвідомити суть чоловіків у тоталітарному та посттоталітарному часі, що яскраво відтворено у романі «Соло для Соломії». Усі обранці головної героїні намагалися достосувати її до

власних потреб: Петро вбачав у Соломії бойову подругу, Павло – покірну дружину, Вадим – зразкову комуністку, Гордій – матір для дітей. Жоден з них не враховував потреб самої Соломії, сприймаючи її як вдале доповнення до свого життя. Так, чоловіки користувалися і душею, і тілом жінки, задовольняючи свої потреби. Зазначимо, що їхні корисливі мотиви не завжди супроводжувалися добровільною згодою Соломії, а й проявлялися у моральному та фізичному гвалтуванні. У такі моменти в іпостасі чоловіка прочитуємо прообраз і тоталітарної радянської системи, котра насилля над залежним уважала природним станом речей. Щодо причини такого поводження міркувала О. Гомілко, зазначаючи, що «людська плоть стає тим посередником, тією вразливою частиною особистості, через котру тоталітарна влада висуває вимоги до особистості та, кінець кінцем, здійснює її деструкцію» [11, с. 214]. Саме прагнення позбавити людину ідентичності, зламавши її дух і сплюндрувавши тіло, керує тоталітарною системою, коли та стикається з опором.

Усвідомлення Соломії, що її обранці виявилися навіть не рівними їй, а слабшими, безперечно, спричиняє розчарування героїні, але водночас дозволяє їй безперешкодно боротися із травматичним досвідом та передавати зцілену візію життя своїм нащадкам. Парадоксальним залишається факт жіночих почуттів, коли, розчарувавшись, Соломія не злиться, а жаліє чоловіка: «Виходило так, що Вадим просто побоявся, виявився ни таким сильним, як уявлявся їй. Від того було прикро і... шкода, таки шкода, страшенно шкода його» [33, с. 259]. У цьому ми вбачаємо силу жіночих почуттів, коли відповіддю на зраду стає її всепрощення та жаль від того, що чоловік не здатен пройти той шлях самоосмислення, який пройшла вона.

Жінка, яка за мету ставить виродження травми власної та інших, передачу цілісного світосприйняття майбутнім поколінням, зіштовхується з усвідомленням власної місії у період, коли змогла подолати травматичний досвід минулого. Вона розуміє, що саме їй, а не чоловікам, призначено рятувати націю від гибелі, бо ж «вона сильніша за всіх чоловіків, з якими зводила доля» [33, с. 337]. Жоден з обранців не був рівнею героїні, яка відмовилася приймати

нав'язане тоталітарним режимом сприйняття дійсності і створювала власну модель життя. Як ми зазначали раніше, «єдине, що вбачала Соломія у чоловіках, – загрозу знову бути знаряддям для досягнення їхніх прагнень» [28, с. 6].

Отже, вагомим чинником для виродження травматичного досвіду та передачі нащадкам цілісного світосприйняття стає самоосмислення жінки у тоталітарному та посттоталітарному часі. Героїнь романів В. Лиса трактуємо як жінок нового типу мислення, які заперечують традиційні погляди суспільства на «слабку стать» та, завдяки зверненню до просторів пам'яті, утверджують своє становище як повноцінних членів соціуму. Їх бажання зберегти власну особистість – це прагнення усієї нації знайти шлях до збереження ідентичності.

3.3 Мотиви збереження пам'яті та зречення від неї у посттоталітарному дискурсі літератури

Історія та культура неодноразово апелюють до пам'яті як такої, що стає ключовою у процесі становлення націй. Саме з її допомогою приходить осмислення подій минулого, і усвідомлення їх впливу на теперішнє та майбутнє, що докорінно може змінити розвиток усієї людської цивілізації. Водночас зауважмо важливість чіткого розмежування понять «пам'ять» та «історія», де остання, як означає П'єр Нора, стає виявом «постійно проблемної та неповної реконструкції, як відірваності від чогось особисто пережитого, як конструкції, що належить до всіх і до нікого» [72, с. 37]. Саме пам'ять в означуваному контексті стає способом проговорення проблеми особистості, що, зрештою, виявом власних інтенцій, впливає на маси.

Здеформоване тоталітарними ідеологіями мислення не завжди сприяє осмисленню національного досвіду і усвідомленню потреби відновлення втрачених цінностей. XXI сторіччя як час інтенсивних посттоталітарних досліджень різних сфер культури пропонує нам шлях повернення до пам'яті, значимість якої у контексті вищевказаної проблеми не потребує додаткових доводів, адже беззаперечним є факт, що саме вона, за висловом Вікторії Дуркалевич, «упорядковує – символізує – аксіологізує – сакралізує минуле,

перетворюючи його на значущий текст, у котрому важливе усе» [16, с. 38]. Знаковим у вивченні цієї проблеми для нас є період, коли студії пам'яті вказують, що визначальним стає її вплив на конструювання ідентичності. Особливо важливим вважаємо індивіда в умовах тотальної нівеляції будь-яких особистісних виявів, найпоказовішим і водночас найтрагічнішим прикладом чого стає тоталітарна система.

Важливими проблемами у контексті дослідження особистості постають питання зречення пам'яті в умовах перебування від впливом тоталітаризму, першопричини та наслідки цих дій, сакралізація пам'яті, мотиви забуття та постпам'ять. Саме вищевказані аспекти *memory studies* найяскравіше характеризують особистість як носія пам'яті. Особливе значення така характеристика набуває під впливом тоталітарної системи, що, за допомогою деформації особистості, намагається знищити ідентичність цілих націй.

Деформоване внаслідок застосування репресивних механізмів мислення проектує для свого носія викривлене бачення не лише минулого та теперішнього, а й досить часто провокує втрату ціннісних орієнтирів у майбутньому. Таким чином втрата пам'яті – один із найжахливіших проявів історії, прикладом чого є явище «безликої маси» і процес втрати національної та індивідуальної самобутності. Прикладом особистості з такою проблемою стає Даза – героїня роману «Країни гіркої ніжності». Перебуваючи в умовах межової ситуації, де постає загроза не лише вибору, а й життю, вона спершу зрікається пам'яті про батьків як вияву власного зв'язку із кимось, хто є ворожий цій системі, а згодом відрікається від усього свого минулого, оповідаючи про чужий життєвий шлях під зовсім іншим прибраним собі іменем. Таким чином дівчина перекреслює власну пам'ять і штучним методом намагається примусити себе проживати історію чужої людини. Саме ця «інша» особа заміщує власне Дазу, проектуючи для оточення притаманну тоталітарній системі схему не лише поведінки, а й мислення.

Зауважмо, що відречення від пам'яті як головної запоруки самобутності та прийняття колективної моделі життя є вимушеним кроком і безпосередньою

боротьбою за існування в умовах тотальної нівеляції особистісних цінностей. Доказом зречення Дазою пам'яти саме у зовнішньому прояві стає момент її неусвідомлених спогадів про рідну матір, колір її очей (адже навіть ця деталь могла призвести до викриття і гибелі жінки у прямому сенсі цього слова).

Спогади, за допомогою яких героїня неодноразово повертається до власне свого минулого, характеризуємо як прагнення віднайти особистість, загублену на просторах безликої маси. Без сумніву, у постійному зверненні до тих чи тих елементів свого життя вбачаємо збереження внутрішнього індивіда, прихованого від поглядів суспільства, адже ще Джон Локк визначав концепцію «ідентичности-через-спогад» [6, с. 106]. Забуття ж у цьому контексті продукує руйнацію пам'яти та побудову zdeформованої моделі існування.

Абсолютне повернення Дазо до свого імені, а відтак і до особистості свідчить не про що інше, як про її протидію колективній несвідомості та виокремлення себе як окремого індивіда, що може вирішувати і вершити свою долю самотійно. Коли героїня відкрито говорить про своє минуле, пам'ять якого вона зуміла зберегти навіть у межових ситуаціях, вона не стільки засвідчує відсутність небезпеки для індивідуального становлення, бо місце такої небезпеки ми простежуємо наскрізно у тих чи тих виявах, скільки виокремлює важливість пам'яти у головній війні її життя - війні за себе.

З усього вищевказаного розуміємо, що сучасна українська література апелює до зречення пам'яти як прямої вказівки на відречення від особистості, що в умовах тоталітарного минулого вплинуло на усю націю та кожного зокрема. Постійне апелювання до просторів вцілілої пам'яти дає можливість віднайти шлях до себе, а відтак повернути і собі, й усій нації цілісне світосприйняття, що стає головним методом боротьби проти тоталітарних марень.

Протилежним зреченню вважаємо сакралізацію пам'яти минулого як явища і процесу, що породжує новий рівень інтерпретації посттоталітарного дискурсу. Сучасна українська культура, особливо у період по Революції гідності намагається заповнити ті білі плями національного минулого, яке десятиліттями витіснялося із пам'яти, замінювалося штучними ідеологічними версіями

псевдоісторії. Намагання Радянського Союзу сформувати лояльний, не-критично-мислячий соціум призвели до деформації його свідомості, позбавили підкорені народи права на самоусвідомлення і на знання своїх природних витоків. У цьому контексті розглянемо випадок української літератури, яка в останні десятиліття активно презентує проблему тоталітарного впливу на національну пам'ять, її деформацію та знищення і пробує окреслити шляхи повернення цінності пам'яті для національної самосвідомості.

Саме роман В. Лиса «Соло для Соломії», на якому зосередимо основну увагу, чи не найкраще надається до інтерпретації у контексті заявленої проблеми. У центрі оповіді – художня хроніка життя Соломії, на тлі життя якої письменник розгортає фактично історію роду, докладно прописує усі можливі механізми збереження пам'яті на конкретному історичному відтинку часу. П'єр Нора зазначає, що «явище «пам'яті» пронизане історією» [38, с. 260], а, отже, воно є тим «значущим текстом минулого», який В. Лис намагається декодувати своїм сучасникам, пропонуючи літературну версію пам'яттєвої історії.

Особливістю цього тексту з позиції студій пам'яті є те, що автор репрезентує картину суспільного досвіду на прикладі індивідуальної історії, яка розгортається у вирі доленосних подій. Головна героїня роману – Соломія - за своє життя пройшовши випробування війною, нацистами, совітами, як священне завдання обирає для себе зберегти й передати своїм дітям та онукам розуміння цінності роду, родини, індивідуальної гідності, чесності перед собою й іншими. Її пам'ять – це і травматичний досвід і, водночас, той безцінний скарб, який нащадкам належить зберегти й потрактувати як уроки минулого, що не мають права на повторення. Саме сакралізація пам'яті як явища та процесу стає одним із найцікавіших аспектів дослідження, оскільки знаменує інтерпретацію проблематики посттоталітарних студій на новому рівні.

Зауважмо, що ми не маємо на увазі сакралізацію у її буквальному значенні. Тут радше йдеться про метафору, за якою вбачаємо розкриття реальної цінності пам'яті минулого для сучасників на будь-якому етапі історичного розвитку людства. Не менш важливим є осмислення конкретних явищ, (з-поміж яких,

безперечно, й можливість збереження ідентичности), які сакралізовано у творі, адже, за переконанням Н. Дев'ятко, може йтися про те, що «сакралізує реальне та легітимізує символи, події, моделі поведінки і світоглядні установки у масовій свідомості» [15, с. 19], зразком чого і стає нерозривний зв'язок твору з реальним історичним контекстом, коли саме завдяки осмисленню значимості пам'яті вдається повертатися до переосмислення минулого та усвідомлення власної ідентичности.

Впевнено говоримо саме про сакралізацію як «суб'єктивне втручання із активним процесом створення священного» [23, с. 173], за визначенням М. Колінько, а не просто систематичне звернення до пам'яті задля протидії досвіду тоталітарної травми, оскільки подібне повернення мало місце ще у дитинстві героїні, коли її свідомість не була пошкоджена впливом тоталітарного режиму. Соломія апелює до пам'яті предків, чітко означуючи безперервний зв'язок поколінь. Водночас із цим вона усвідомлює важливість збереження та цінність звернень до минулого, промовляючи «пішла помолитися за... пам'ять неврятованих» [33, с. 38], де молитву ми розглядаємо один із можливих засобів проговорення минувшини і місце збереження тієї «пам'яті».

Ще не одноразово Соломія звертатиметься до дитинства як часу єднання із досвідом предків, переданого їй для допомоги у вирішенні тих чи тих проблем, бо ж «Дитяче та давнє.. проривається і зривається.. з Соломіїних вуст» [33, с. 103]. Віднайдена у закутках свідомості пам'ять у такі моменти символізує нові смисли у давно знаних істинах, серед яких нерозривний зв'язок поколінь та важливість єднання роду. І саме ці миттєвості означуємо як процес сакралізації, оскільки вона, як зазначає Н. Дев'ятко, «завдяки своїй архетипній природі та енергетичній наповненості... може слугувати потужній актуалізації минулого у сучасному через перепрочитання подій, образів або символів та їхнє нове наповнення смислами завдяки людським вчинкам» [15, с. 19], що і сталося з героїнею роману.

Тоталітарний досвід, набутий у воєнний період, лише посилює прагнення пам'ятати події та людей, які стали значимими для самоідентифікації героїні, а

відтак спогади про них посилювали прагнення боротьби за ідентичність, адже «Крізь болючі спомини дедалі більше виростало бажання жити...» [33, с. 174]. Не буде зайвим зауважити, що «жити» у цьому контексті означає не просто існування як фізичний чинник, а право самому вирішувати свою долю, що у часи панування тоталітарної системи зaledве мало право на існування.

Окремим епізодом є виокремлення пам'яті як такої, яка перебуває у постійному зв'язку із носієм, бо коли Соломія втрачає коханого і з часом перестає згадувати його, то каже, що не змогла залишитися вірною тому «пам'ять якого вона зрадила» [33, с. 244]. Цим самим героїня вказує на те, що зрада значима не лише у стосунках між людьми, а й відношенні людини до поняття, яким вона з часом нехтує. Зауважмо, Соломія забуває про вірність, чим, за її ж словами, зрадила саме його пам'яті, що вкотре доводить значимість цієї категорії, а zarazом і сакралізує її.

Особливо цінним у цьому випадку є процес пригадування героїнею подій життя у старості, адже саме тут постає абсолютно цілісне і, по суті, заключне уявлення про усе, що пережила Соломія. Кожен етап, коли героїня осмислює минуле, постійно повертається у її свідомість, адже «Щось просилося до згадки, стукало в неїну пам'ять» [33, с. 340], а моментів, які можна пригадати задля усвідомлення самоідентифікації внаслідок пройденого шляху, чимало. В. Дуркалевич зауважує, що «Унікальність пам'яті полягає й у тому, що саме за її допомогою можна чинити дії над часом з метою реконструкції процесу становлення індивідуальної історії...» [16, с. 36], що, власне, і робить Соломія. Її постійне звернення до певних аспектів минулого – не що інше, як відновлення ідентифікації особистості у культурному та історичному контекстах.

Втім, пам'ять пов'язує героїню не лише з минулим та сучасним для неї (на конкретному життєвому етапі), а й означає взаємний зв'язок із нащадками, які потребують постійного усвідомлення того, що вони перебувають у нерозривному зв'язку зі своїми предками. Нагадування про це унеможлиблює хибні рішення у проблемних ситуаціях, адже досвід попередніх поколінь засвоєно, а не просто озвучено. За такою ж моделлю прагне розвиватися нація, коли помилки минулого

мають стати дороговказами для прийняття рішень, а не постійним повторенням хиб.

Свідомісна еволюція головної героїні Лисового твору вкотре доводить, що сакралізація пам'яті необхідна була не лише певним індивідам як окремим частинам соціуму. Бо ж насправді вивищення цього поняття у ряд із головними цінностями – ознака осмислення цілим суспільством важливості свого минулого і звернення до нього у контексті сучасності. Як Соломія говорить, що «не можна забувати» [33, с. 241], так і нація прагне зберегти пам'ять, аби уникнути історичної безпам'ятності.

Особливо важливим це стає для поколінь, що народилися поза часом панування тоталітарної системи, але досі відчувають її травматичний вплив. Події, що знаменували ХХ сторіччя як найбільш трагічне як для націй загалом, так і для становлення окремих особистостей, знаходять відгомін у нащадках своїх жертв. Часто непропрацьована травма стає каменем спотикання як для її носіїв, так і для їхніх нащадків, адже «часто сила драматичного досвіду призводить до того, що діти чи онуки захищаються від родинної пам'яті, бажаючи не занурюватись у травму, якої зазнали їх батьки» [77, с. 440].

Прикладом небажання осмислювати минуле стає Віта – одна з героїнь роману «Країна гіркої ніжності». Коли вона вперше зустрічає свою бабусю, то не усвідомлює, що це за людина і, що не менш важливо, чому вона з'явилася тепер, якщо її ніколи не існувало. Втім, навіть цю «білу пляму» Віта заповнити не хоче. Їй не просто не цікаво, але дівчина і не бачить потреби у розумінні цього: «Потім проясниться, хоча навіщо?» [32, с. 13]. Її «навіщо» трактуємо у ширшому контексті, апелюючи до Віти як представниці сучасного покоління, що не бажає знати свою історію, а тому постійно допускає повторення найстрашніших її помилок, свідченням чого стали останні події незалежної України, серед яких 3 революції та неоголошена війна. Так, байдужість сучасників до осмислення проблем минулого стає рушієм повторення останніх. Найгірше те, що через непропрацьованість травм тоталітаризму, у сьогоденні вони постають не крізь призму досвіду минулого, а новою травмою. Свідомість сучасного покоління

залишається на рівні *homo soveticus*, приймаючи нав'язані тоталітарним режимом істини. Коли героїня запитує себе: «...нащо їй знати те все?» [32, с. 16], уся нація ставить собі те ж саме запитання. Саме тому художня наративізація впливу тоталітаризму актуалізує проблеми минулого у їхньому взаємозв'язку із теперішнім у намаганні відповісти на вищезазначене запитання.

Варто зауважити, що «посттоталітарна свідомість виростає на ґрунті розвінчування офіційної правди» [12, с. 177], тому вкрай важливим залишається питання про вихід за межі тоталітарного трактування подій до власного переосмислення чи звернення до зціленої пам'яті предків. Останні у контексті означеної проблеми відіграють вагому роль, адже їхнє бачення минулого передається нащадкам і безпосередньо впливає на подальше становлення нації. З огляду на це вкрай важливим залишається можливість становлення особистості, аби та могла виродити zdeформovanу візію минулого.

Окремим аспектом стає те, що звернення до травматичного досвіду предків для носія постпам'яті теж стає травмою. Т. Гундорова зауважує, що «потрібні особливі зусилля – особливе «пропрацювання» пам'яті з допомогою рефлексій, щоб відірватися від такого травматичного минулого, щоб визволити сучасність і могли оцінювати минуле етично і критично» [13, с. 16], чим акцентує на важливості самоосмислення задля уникнення ще глибшої травми. Віта, яка не була готова осмислити травматичне минуле, каже: «Краще б я ні про що не дізналася» [32, с. 242]. Ці слова ми сприймаємо не як вияв байдужості, а як неготовність почути правду, що містить у собі травму. Згодом дівчина зможе переосмислити почуте, але доки не відбулося її становлення як особистості, пам'ять минулого відлунюватиметься їй небажанням чути її, що стане захисним механізмом.

Інша ситуація у творі «Соло для Соломії», коли до головної героїні хоче приїхати внучка її брата, яка народилася і виросла у Канаді – ще одна Соломія. Дівчина, що чула розповіді про події тоталітарного минулого лише з вуст свого дідуся, звертається до Соломії як головного носія зціленої пам'яті, що може поділитися досвідом минулого і таким чином заповнити «білі плями» канадської

Соломії. З контексту твору ми дізнаємося, що внучка Тараса «...хоче в Києві українську мову вивчати... А ще дуже хоче, каже, на українському весіллі побувати» [33, с. 363], чим акцентує на прагненні дізнатися те, чого раніше не могла. За словами Б. Андерсона, «Ми визначаємо себе через те, що разом згадуємо й забуваємо» [67, с. 15], тому прагнення прожити досвід минулого з тим, хто зумів його виродити як травму, характеризуємо як прагнення створити подібну модель особистості: особи, що не приймає травматичний вплив минулого, а переосмислює його як досвід задля виродження травми минулого а цілісного світосприйняття у теперішньому та майбутньому.

Отже, у романах В. Лиса чільне місце належить постпам'яти як успадкованому носіями досвіду тоталітарної травми, що прагне виродження задля цілісного світосприйняття та, що не менш важливо, самоосмислення. Від того, чи готова особистість заповнити «білі плями» минулого, залежить можливість детравматизації травм чи набуття повторного травматичного досвіду

ВИСНОВКИ ДО ІІІ РОЗДІЛУ

Отже, героїні романів «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії» є прикладом абсолютно нового типу жінок, для яких провідними стають власні переконання, а не погляд суспільства. Становлення жіночої особистості у тоталітарному та посттоталітарному соціумах залежить не лише від зовнішнього впливу, а й знаходить вираження у внутрішніх інтенціях, провідними з яких є переосмислення ролі і значення матері, проблема самоосмислення, а також потреба у збереженні пам'яті та розуміння загрози безпам'ятства.

Проаналізовані літературні тексти репрезентують проблему материнства як один із найважливіших чинників індивідуального, родинного та суспільного становлення загалом. Важливими аспектами цього питання вважаємо готовність героїнь стати матір'ю, циклічність взаємозв'язку матерів і дітей, осмислення можливості передати травматичний досвід наступним поколінням, а також зв'язок матерів з біологічними та всиновленими дітьми. Недооцінена соціумом жінка постає у ролі берегині родової пам'яті, відповідаючи не лише за власне зцілення, а й за передачу цілісної картини світу нащадкам. Попри внутрішні сумніви та зовнішній тиск тоталітарної системи жінці-матері вдається відродити власну, родинну та національну ідентичність.

Саме пам'ять стає конструктором такої ідентичності, а її відсутність призводить до руйнації людини як індивіда, що і стало однією з основних проблем ХХ сторіччя. Зусилля над збереженням і апелюванні до пам'яті стає ключовим для повернення до самоусвідомлення як особистості в той момент, як забуття неминуче призводить до її втрати. Героїні романів В. Лиса, ігноруючи приписи тоталітарного суспільства, обирають шлях збереження власної ідентичності, наслідком чого стає виродження травматичного досвіду цілісне світосприйняття. Окремим аспектом стає розчарування та жаль до чоловіків, що залишилися у пастці тоталітарних віянь. Жінка звільняється від тиску суспільства і опиняється на щабель вище від чоловіка, який залишився жити в

неусвідомленій ним ілюзії і втратив будь-який вплив, звертаючись до просторів вцілілої пам'яті.

Водночас В. Лис апелює до пам'яті як сакрального поняття, що породжує новий рівень інтерпретації посттоталітарних проблем культури. Прочитання цілісного осмислення людського життя у контексті відтинку історії допомагає простежити становлення і особистості, й усієї нації у проекції її нерозривного зв'язку із попередніми та наступними поколіннями. Сакралізація пам'яті у свідомості героїні твору означає переосмислення значимості минулого у літературних та насамперед історичних контекстах, у чому, безперечно, переконує сучасна українська література.

Знаковим вважаємо присутність носіїв постпам'яті, що безпосередньо не дотичні до травматичних подій минулого, але які відчують вплив тоталітарного режиму на внутрішнє самоосмислення. Введення у контекст творів сучасного покоління з проблемою ідентичності прочитуємо у ширшому контексті: коли проблема набуває соціокультурного значення та осмислює націєтворчий процес. Від готовності або ж заперечення прийняття подій минулого залежить те, як саме травма вплине на особистість. Окреме місце відведено індивідам, що зберегли власне цілісне світосприйняття та допомогли носіям постпам'яті заповнити «білі плями», ставши провідниками у простори пам'яті.

Сучасна українська література різномасштабно привертає увагу до постати жінки з непростим досвідом боротьби проти тоталітарного режиму і особливо до процесу її становлення як сильної особистості, яка, попри травмовану пам'ять, бере на себе властивий обов'язок відродити світ. Приклади героїнь згаданих художніх текстів – це зразок того, як, незважаючи на традиційні давно визначені гендерні ролі, цілком природно з'являються властиві інтерпретації справжньої жінки, яка, пройшовши шлях самоосмислення, повертає собі властиве місце у сучасному суспільстві, а, насамперед, — в історії.

ВИСНОВКИ

Розвиток студій пам'яті набуває вагомого значення для сучасної української літератури, зверненої до тоталітарного минулого. Травму, спричинену тоталітаризмами ХХ століття, все частіше проговорюють у літературознавчих напрацюваннях, спрямованих на вивчення посттоталітарного дискурсу. Тексти сучасної української літератури оприлюднюють нові аспекти, здавалось, відомого минулого, що потребує оновлення підходів до досліджень, нової методології та опрацювання нових тем.

У кваліфікаційній роботі було здійснено цілісну характеристику жіночих образів у романах В. Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії» крізь призму посттоталітарних студій, а також проаналізовано зовнішні та внутрішні чинники впливу на формування жіноцтва в умовах тоталітарної дійсності.

Перші окреслення явища тоталітаризму з'явилися у 20-30 рр. ХХ століття, коли диктатор Б. Муссоліні використовує цей термін на позначення італійського фашизму у позитивному ключі. Низка країн світу вдається до політики тоталітаризму задля укріплення монопольної влади, використовуючи тотальний терор основним методом впливу на непідконтрольне суспільство. Історія набула рис штучності, приховуючи правду та транслуючи визначену системою інформацію. Ідеологія посягала не лише на державний, але й особистий контроль кожного члена суспільства, що стало виразником нівелювання особистості та масовізації соціуму. Це зумовило пошуки правди про тоталітаризм, результатом чого стали перші дослідження цієї теми, які окреслюють тоталітарну систему засобом знищення особистості.

Прагнення повернути втрачену ідентичність стає причиною звернення до просторів вцілілої пам'яті як чи не єдиного правдивого джерела про минуле. Сучасна українська гуманітаристика, звертаючись до цього питання, окреслює два шляхи посттоталітарних досліджень: проблему пам'яті, приреченої на забуття; проблему зцілення ідентичності. Для сучасного українського суспільства, що досі перебуває під впливом тоталітарного минулого, знаковим стає взаємопов'язаність вищевказаних досліджень, адже обидва шляхи

потребують проговорення в українському соціумі як такі, що можуть зупинити культурну стагнацію української нації. Переосмислення травми минулого можливе лише завдяки наративізації досвіду минулого, чим стають тексти сучасної української літератури. Отже, літературознавство окреслює тоталітарний досвід основною причиною втрати пам'яті суспільств XX та XXI сторіччя. Література ж стає способом оприявлення цього досвіду з метою його детравматизації.

Чільне місце у створенні літературного наративу належить багатоаспектному образу жінки як носію пам'яті у часі тотального безпам'ятства. Соціум, що недооцінював її місце поміж іншими членами суспільства, звертатиметься до неї у пошуках загубленої ідентичности. Образ жінки у текстах сучасної української літератури, звернених до тоталітарного минулого, стає уособленням втраченої суспільством пам'яті, брак якої означуємо однією з головних проблем сьогодення.

Роль жінки у тоталітарному суспільстві зводилася до статусу упослідженої та меншовартісної, головним завданням якої було покладення себе на вітар чоловічих, а відтак – суспільних ідей. У контексті розгляду соціуму як підкореної маси означуємо суспільними ідеями єдино можливі ідеї – тоталітарної ідеології. В образі жінки вбачаємо символ усіх підкорених націй, яких позбавили права говорити. Сучасна українська література, що стає способом переосмислення тоталітарної травми, повертає жінці голос. Важливим для сучасних текстів залишається проговорення різних жіночих образів із різними методами боротьби проти тоталітарної системи, спільним для яких залишається травматичний досвід минулого. Чільне місце також належить вивченню історії роду, що дозволяє дослідити особливості пам'яті трьох поколінь під впливом тоталітарного минулого. Отож, посттоталітарне трактування «слабкої статі» порушує також гендерне питання і виходить поза межі стереотипних та маскулінізованих поглядів тоталітаризму, означуючи її незалежною повноцінною особистістю.

Тексти літератури звертаються до проблеми впливу тоталітарної системи на індивідуальну, родинну та національну пам'ять, формуючи наратив

проговорення цієї проблеми. Зразком таких текстів стають романи В. Лиса «Країна гіркої ніжності» та «Соло для Соломії», де на прикладі трьох поколінь жінок показано протистояння особистості проти тоталітарної дійсності. Важливо, що становлення героїнь залежне від внутрішніх та зовнішніх чинників. З-поміж останніх вагомими окреслюємо місця пам'яті та бачення жінки тоталітарним суспільством.

Категоризації місць пам'яті, створені у зарубіжній та українській гуманітаристиці, достатньою мірою не можуть характеризувати вплив таких місць на образи героїнь вищевказаних творів. Це стало причиною створення власної класифікації, виокремлюючи місця не-пам'яті, місця-прихистки та місця-доми. Кожен із вказаних пунктів значною мірою позначається на особистості жінки, що потрапляє у такий простір. Місця не-пам'яті не наділені пам'яттю людини чи групи людей, що потрапляють у таке місце. Вони характеризують прагнення особистості деформувати чи знищити власну травмовану пам'ять, наслідком чого стає лише повторна травматизація. Місця-прихистки наділені позитивним впливом на індивіда, що хоче повернути втрачену особистість. Людина, яка символізує пам'ять минулого, також може бути виразником цієї категорії. Місця-доми, що з одного боку наділені травматичною пам'яттю особистості, стають місцем боротьби проти zdeформованого світогляду. У цьому просторі відбувається детравматизація тоталітарного досвіду та зцілення особистості. Отже, місця пам'яті ми трактуємо як спосіб звернення до втраченої особистості та просторів пам'яті з метою виродження тоталітарної травми. Окреслені нами категорії місць пам'яті ми вважаємо важливими як для героїнь романів В. Лиса, так і для усього українського суспільства, що бореться за право ідентичності.

Водночас важливим стає вплив суспільства на особистість, яка містить ознаки іншості, а саме такими ми трактуємо жінок у досліджуваних творах. Соціум звертається до них як меншовартісних та упосліджених, керуючись постулатами тоталітарного часу. Чоловіки, а, отже, й уся тоталітарна ідеологія не лише не визнають жінок повноцінними, якщо їхнє життя суперечить неписаним

законам суспільства, а й вдаються до морального та фізичного насилля. У такий спосіб «сильна стаття» намагається утвердити свої, насправді слабкі, позиції, розуміючи уникнення будь-якого покарання. Героїні романів В. Лиса стають вищими від тиску чоловіків та системи, перемігши у боротьбі за право бути собою. Завдяки зверненню до просторів пам'яті жінкам вдається не лише зберегти свою ідентичність, але й оприятити справжню суть тоталітарної системи, що становить головну ціль української нації.

У досліджуваних творах В. Лиса представлено абсолютно новий тип жінок, доказом чого стають життя героїнь за власними переконаннями, а не суспільними вимогами. Попри зовнішній вплив, на образи героїнь впливають також їхні внутрішні інтенції, серед яких виокремлюємо переосмислення ролі матері, проблему самоосмислення та потребу у збереженні пам'яті та уникнення безпам'ятства. Материнство трактуємо важливим етапом індивідуального, родинного та суспільного становлення. Вагоме значення у контексті цієї проблеми належить прагненню стати матір'ю, взаємозв'язок матерів із нащадками, розуміння важливості передачі детравматизованої пам'яті та зв'язок матері з біологічними та всиновленими дітьми. Попри зовнішні та внутрішні перешкоди саме матері вдається відродити ідентичність як свого роду, так і всієї нації. Важливим етапом для самоосмислення стає збереження та сакралізація пам'яті, що допомагають зберегти ідентичність у часі, коли забуття призводить до її втрати. Героїні означених романів, звертаючись до просторів уцілілої пам'яті, звільняються від впливу суспільства, обираючи шлях збереження особистості та зціленого світосприйняття. Сакралізація пам'яті стає новим етапом у дослідженні посттоталітарних студій, акцентуючи на важливості минулого у літературних та історичних вимірах, у чому впевнюємося завдяки сучасній українській літературі. Окремого значення набувають носії постпам'яті, що становлять сучасне покоління. Проблема їх ідентичності ми трактуємо у соціокультурному вимірі, намагаючись осмислити націєтворчий процес.

Отже, сучасна українська література звертається до образу жінки, що бореться проти тоталітарної дійсності за право зберегти особистість.

Звертаючись до просторів уцілілої пам'яті, вона також покладає на себе місію відродити світ. Героїні творів В. Лиса стають прикладом того, що стереотипне бачення гендерних ролей з часом втрачає свою силу, а натомість з'являється нова інтерпретація справжньої жінки, що повертає належне їй місце у літературознавчому, суспільному та історичному дискурсах.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в детальнішій характеристиці жіночих образів у постколоніальних дослідженнях та значенні жіноцтва у тоталітарному часі, а також виявленні нових чинників тоталітарного впливу на особистість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму : монографія. Київ : Факт, 2003. 320 с.
2. Агеєва В. Пам'ять, спогад та ідентичність: досвід сучасної української літератури. URL:
http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10853/Aheieva_Pamiat_spohad_ta_identychnist.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
3. Анталовська І. Ю. Посттоталітарне прочитання місць пам'яті як середовищ впливу на особистість. *Комплексний підхід до модернізації науки: методи, моделі та мультидисциплінарність* : матеріали І Міжнародної наук. конф., (19 листопада, 2021 р.). Т. 2, Вінниця : Європейська наукова платформа. С. 79–84.
4. Арендт Х. Истоки тоталитаризма / пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева и др. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва : Текст, 1993. 304 с.
6. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер.з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
7. Бондаренко К. В., Шворак В. В. Роль жінки в сім'ї та суспільстві. *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства* : матеріали ІІІ Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (6 березня 2018 року). Ірпінь : Університет державної фіскальної служби України, 2018. С. 208–212.
8. Борисюк І. Концепт неволі в ліриці Тараса Мельничука. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Філологічні науки*. Київ. 2017. № 9. С. 75–79.
9. Вірченко Т. І. Конструювання пам'яті як пошук ідентичності: художні інтенції Бориса Грінченка — драматурга. *Вісник Житомирського*

- державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки. Житомир, 2019. (90). с. 7–14.
10. Возняк С. В. Взаємозв'язок мислення і пам'яті у філософії Мартіна Гайдеггера. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філософські науки*. Луцьк, 2013. № 29 (276). С. 119–124.
 11. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі. Київ : Наукова думка, 2001. 340 с.
 12. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн. Київ, 2005. 264 с.
 13. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2013. 548 с.
 14. Гуревич П. С. Проблема идентичности человека в философской антропологии. *Вопросы социальной теории : научный альманах*. Москва, 2010. Том IV. С. 63–87.
 15. Дев'ятко Н. В. Сакралізація та десакралізація простору в сучасній українській літературі для дітей та юнацтва. *Географія, переміщення та ідентичності у художньому дискурсі*. Сучасні літературознавчі студії. Вип. 17. 2020. С. 19–26.
 16. Дуркалевич В. Пам'ять як механізм сакралізації минулого: “Атлантида” Анджея Хцюка. *Наукові праці: науково-методичний журнал. Філологія. Літературознавство*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. Т. 217. Вип. 205. С. 35–38.
 17. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. 688 с.
 18. Запорожец О., Лавриненц Е. Драматургия городского страха: риторические тактики и «бесхозные вещи». *P.S. Ландшафты: оптики городских исследований*. Вильнюс : Европейский гуманитарный университет, 2008. С. 83–103.

- 19.Зборовська Н. В. Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури. Монографія. Київ : Академвидав, 2006. 504 с.
- 20.Кісь О. Вступ до книги «Українські жінки в горнилі модернізації» URL: <https://genderindetail.org.ua/library/feministichniy-ruh/vstup-do-knigi-ukrainski-zhinki-v-gornili-modernizatsii-134170.html>.
- 21.Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*: зб. наук. ст. Харків : ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 171–191.
- 22.Кісь О. Між особистим і політичним: гендерні особливості досвіду жінок-учасниць національно-визвольних змагань на західно-українських землях у 1940-1950-х роках. *Народознавчі Зошити*. 2013. № 4. С. 591–599.
- 23.Колінько М. В. Топологічний вимір сакралізації. *Вісник Донецького національного університету. Серія : Філософські науки*. 2016. №1. С. 173–183.
- 24.Корольова І. Материнство в українському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Київські історичні студії: науковий журнал*, Київ, 2020. № (10), С. 143–149.
- 25.Крупка М. Гендерний вимір тоталітарного насильства у сучасній жіночій прозі. *Гендерна проблематика та антропологічні горизонти* : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (16-17 березня 2012 року). С. 54–66.
- 26.Кухарська І. Ю. Візія материнства у проєкції зцілення травмованої пам'яті. *Динаміка, рух та розвиток сучасної науки* : матеріали І Міжнародної студентської наук. конф. (5 березня, 2021 року). Т. 2, Луцьк : Молодіжна наукова ліга. С. 117–119.
- 27.Кухарська І. Ю. Літературне осмислення травматичного досвіду матері у романі Володимира Лиса «Країна гіркої ніжності». *Студентські наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія*

- «Гуманітарні науки». Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2021. Вип. 12. С. 49–57.
28. Кухарська І. Ю. Саморефлексії Соломії як спроба звільнення від травматичного досвіду (за романом Володимира Лиса «Соло для Соломії»). *Міжнародний науковий електронний журнал «ЛЮГОС. ONLINE»*. 2020. № 8. С. 1–8. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/1832/1682>.
 29. Лабур О. «Нова жінка» : унормовані образи жінки-суспільниці і жінки-трудівниці в радянській літературі України 1920–1930-х років. *Краєзнавство*. 2010. Вип. 3. С. 205–213.
 30. Лавриненко Н. В. Гендерні відносини в родині. *Основи теорії гендеру* : навч. посіб. / за ред. В. П. Агеєвої та ін. Київ : К. І. С., 2004. 536 с.
 31. Лавринович Л. Сучасний український постмодернізм – напрям? стиль? метод? *Слово і час*. 2001. № 1. С. 39–46.
 32. Лис В. Країна гіркої ніжності. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 368 с.
 33. Лис В. Соло для Соломії. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 368 с.
 34. Маланчук-Рибак О. Жінка в історії : навч. хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів. Львів, 2002.
 35. Метельова Т. О. Засади українського державотворення: інваріанти і варіативність ціннісних систем. *Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення: збірник наукових праць*. Київ : Фенікс. 2013. С. 25–35.
 36. Моторнюк І. То якою ж має бути «Історія української літератури»? *Слово і час*. 2003. № 4. С. 15–33.
 37. Нестелєєв М. А. Повія як трагічна душа міста в контексті української літератури. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки*. Луганськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2013. Вип. 2 (261), ч. І. С. 167–171.

38. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. 272 с.
39. Огієнко В. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією. *Національна та історична пам'ять* : зб. наук. праць. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. Вип. 3. С. 227–244.
40. Оже М.. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна / пер. А. Коннова. Москва : Новое литературное обозрение, 2017. 136 с.
41. Оксамитна С. М. Основи теорії гендеру : навч. посіб. Київ : «К.І.С.», 2004. 536 с.
42. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. / Пер. А. М. Гелескула. URL: http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt_with-big-pictures.html
43. Оруэл Дж. «1984» и эссе разных лет / пер. с англ В. С. Муравьев. Москва : Прогресс, 1989. 384 с.
44. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Либідь, 1999. 447 с.
45. Поліщук Я. Гібридна топографія. Місця й не-місця в сучасній українській літературі. Чернівці : Книги–XXI, 2018. 272 с.
46. Поліщук Я. Ревізії пам'яті : літературна критика. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 216 с.
47. Поліщук Я. Реактивність літератури. Київ : Академвидав, 2016. 192 с.
48. Поллак М. Отруєні пейзажі / пер. з нім. Н. Ваховська. Чернівці : Книга–XXI, 2015. 112 с.
49. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті : монографія. Київ, 2018. 304 с.
50. Пухонська О. Я. Посттоталітарна пам'ять та її трансформація в сучасній українській літературі : дис. ... д-ра. філолог. наук : 10.01.01 / Київський національний університет ім. Б. Грінченка, 2016. 476 с.
51. Пухонська О. Я. Травма апокаліптичного часу в романі О. Ульяненка «Сталінка». *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія*.

- Соціальні комунікації*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2019. Т. 30 (69). Вип. 4. С. 142–147.
- 52.Ровенская Т. Как стать «настоящей женщиной», или практики женской телесной инициации глазами современной женской прозы. Гендерные исследования. 2003. № 9. С. 2.–24.
- 53.Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ : Критика, 2007. 608 с.
- 54.Сільман К. В. Трансформація гендерних моделей чоловічого та жіночого в романах Сергія Жадана. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Філологія. Літературознавство. 2014. Т. 231, Вип. 219. С. 97–101.
- 55.Сімона де Бовуар. Друга стаття. Перекл. з французької Н. Воробйової, Я. Собко: В 2 т. Том 1. Київ: Основи, 1994. 390 с.
- 56.Скопина М. В. Феномен «места» и «не-мест» в постиндустриальном городе. Вестник МГСУ. 2013. № 1. С. 66–71.
- 57.Сміт Е. Д. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ, Ніка-центр. 2006. 320 с.
- 58.Терещенко Ю. «Нова радянська жінка» в Україні в 1920-х рр. : ідеальний образ *Історія і географія. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. Харків : Майдан, 2008. Вип. 32. С. 153–166.
- 59.Томпсон Е. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Київ, 2008. 368 с.
- 60.Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / Переклад з англ. О. Замойської. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 160 с.
- 61.Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2019. 288 с.
- 62.Хайек Ф. А. Дорога к рабству / пер. с англ.М. Гнедовского, И. Пильщикова. Москва:- Новое издательство, 2005. 264 с.

63. Шарова Т.М. Образи сучасності та відображення дійсності у творах Ю. Андруховича. *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej «Filologia, socjologia i kulturoznawstwo Teoretyczne i praktyczne aspekty rozwoju współczesnej nauki»* (30.03.2017 – 31.03.2017). Warszawa : Diamond trading tour, 2017. P. 28–30.
64. Шевчук З. В. Засоби моделювання історії в постмодерній українській прозі : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.06 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2006. 19 с.
65. Юнг К. Г. Архетип і позасвідоме / пер. з німецької В. Вишневого, І. Андрущенко. Київ : Укр. пропілеї; Укр. письменник, 2010. 400 с.
66. Юрчук О. У тіні імперії: Українська література у світлі постколоніальної критики : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2013. 224 с.
67. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, New York : Verso, 1983. 160 p.
68. Delaperrière M. Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej. *Ruch literacki*. R. LIV, 2013. Z. 1 (316). S. 49–61.
69. Jenkins K. *Re-thinking History*. London, New York : Routledge, 2009. 100 p.
70. Karwowska B. Gwałty zbiorowe a kultura końca wojny. *Wojna i postpamięć*. Gdańsk : Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 2011. S. 163–171.
71. Michaels W. B. *Kształt znaczącego. Od roku 1967 do końca historii*. Kraków, 2011. 278 s.
72. Nora. P. Czas pamięci. *Res Publica Nowa*. 2001, № 7. S. 37–43.
73. Nora. P. Zwischen Geschichte und Gedächtnis / Aus dem Französischen von Wolfgang Kaiser. Berlin : Verlag Klaus Wagenbach. 1990. 102 s.
74. Ricoeur P. *Пamięć, historia, zapomnienie*. Kraków : Universitas, 2007. 689 s.
75. Szczepan A. *Rozrachunki z postpamięcią. Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*. Warszawa : Instytut Badań Literackich PWN, 2013. S. 317–328.
76. Tabaszewska J. Trauma – kategoria estetyczna? *Trauma, pamięć, wyobraźnia*. Kraków, 2011. S. 13–26

77. Wylegała A. Przesiedlenia a pamięć. Toruń, 2014. 526 s.